

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
Magistratura bólimi**

Qol jazba huqíqunda

UDK 582.734.4

Kalilaeva Baxıtlı Ruslanovna

**Tema : “Qaraqalpaqstan Respublikası sharayatlarında shipovniktıń
ósiwi, rawajlanıwı hám zúraátliligi”.**

Qanıgelik : 5A 140101- “ Biologiya ” magistr dárejesin
alıw ushın usınılğan

DISSERTATSIYA

MAK da jaqlawğa ruxsat

Magistratura bólimi baslıǵı:

yu.i.k.,dots. A. Gulimov _____

“Biologiya ”

kafedrasi baslıǵı w.w.a.:

b.i.k., Serekeeva G.A.

Ilimiy basshısı:

b.i.k., dots. Saitova A.K.

Nókis -2018 jıl

MAZMUNI		Betler
	Kirisiw.....	3-9
I bap.	Ádebiy maǵliwmatlar analizi	
1. 1.	Shipovnik ósimliginiń botanikalıq sipatlaması.....	
1.2.	Shipovnik ósimliginiń bioekologiyalıq ózgeshelikleri...	
II bap.	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń topıraq iqlim sháriyatları	
2.1.	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń topıraq quramı.....	
2.2.	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimat ózgeshelikleri...	
2.3	Tekseriw obiekti hám izertlew metodikasi	
III bap.	Alınǵan nátiyjeler hám onıń analizi	
3.1	Shipovnik ósimliginiń ósiwi hám rawajlanıwı.....	
3. 2	Shipovnik ósimliginiń zúraátliligi hám dárilik qásiyetleri.....	
	Juwmaqlaw.....	
	Usınıs.....	
	Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	

Kirisiw

Temaniń aktuallığı: Házirgi waqıtta Qaraqalpaqstan Respublikası – ózine tán tábiyatına hám ósimlikler resurslarına iye. Házirgi waqıtta dúnya boyınsha ilimiy medicina hám xalıq medicinasında barlıǵı 12000 nan artıq ósimlik túrleri paydalanılmaqta. Ózbekistanda tábiyy halda ósetuǵın joqarı dárejeli ósimliklerdiń 4500 túri bolsa, solardan 500 den kóbiregi dárilik ósimlikler bolıp esaplanadı. Ilimpazlardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda respublikamızda bir miń bir júzden aslam ósimlikler túrleri ósedı. Songı waqıtları jergilikli ósimlik túrlerine kelip shıǵıwı hár qiyli geografiyalıq zonalar bolǵan ósimlikler ósirilmekte.

Sonday ósimliklerden biri bul shipovnik ósimligi bolıp tabıladi.

Ózbekistan Respublikası tábiyatti qorǵaw hám tábiyy resurslardan aqılǵa muwapiq paydalaniw tarawındaǵı qatnasıqlar bul nizam menen, sonday-aq Ózbekistan Respublikasınıń jer, suw, toǵay, jer astı baylıqları tuwralı, atmosfera hawasin, ósimlik hám haywanat dúnyasin qorǵaw hám olardan aqılǵa muwapiq paydalaniw tuwralı nizamları menen, basqa nizam xújjetleri menen tártipke salınadı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında tábiyatti qorǵaw tarawındaǵı qatnasıqlar Qaraqalpaqstan Respublikasınıń nizamları menen de tártipke salınadı.

Ózbekistan Respublikası Ministrker Keńesiniń 2018-jıl 27- yanvardaǵı

« Ózbekistan Respublikası boyan hám basqa dárilik ósimliklerdi jetistiriw hámde sanaat usılında qayta islewdi jánede rawajlandiriw is-ilajları » tuwralı 63-sanlı qararında aytıp ótilgenindey shipovnik ósimliginiń plantacıaların jaratıw kerek [1].

Ózbekistan Respublikası territoriyasındaǵı jer ústi , jer astı hám teńiz suwlarınan zárúr muǵdardaǵı suwdıń tábiyy aylanısın saqlaw, onıń normativinde kórsetilgen dárejede tazalanǵanlıǵın támiyinlew, suw ósimlikleri hám haywanatlardı asıraw, suw hawızleriniń pataslanıwına jol qoymaw, olarda ekologiyalıq teń salmaqlıqtı saqlaw hám suw hawızlerinde lanshaft elementi sipatında ziyan etpew shárti menen jol qoyıladi. Ósimlik dúnyası óbektlerinen

mádeniy, tárbiyalıq, saǵlamlastırıw, rekratsion hám estetik maqsetlerde paydalaniw nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte ámelge asiriladi.

Shipa-baxshlıq qásiyetke iye bolǵan hám insanlardıń dem alıwı ushın qolay sharayat jaratqan ósimlik dúnyası óbektlerinen saǵlamlastırıw hám rekreatsion maqsetlerde paydalanıladı [2.3].

Óbiekti hám predmeti: Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip rawajlanıp atırǵan shipovnik ósimligi tiykarǵı obekt etip alındı .

Temaniń maqseti hám wazıypaları: Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sháriyatında shipovnik ósimliginiń ósiwi, rawajlanıwı hám zúraátliligin tereńizertlew maqset etip alındı.

Bundaǵı maqset, respublikamızdın territoriyasında ósetuǵın shipovnik ósimligin jetistiriw usılları hám óndiriske usınıs etiw bolıp tabıladı:

- territoriyanıń topıraq hám klimat sháriyatlari boyınsha maǵluwmatlar toplaw hám olardı analizlew;
- izertlew jumislari alıp barılatiǵın jer, ósimliktiń túrleri hám metodikasin tańlaw;
- ósimliktiń ósiwi hám rawajlanıwı boyınsha fenologiyalıq baqlawlar alıp bariw;
- ósimliktiń zúraátliligin aniqlaw;
- izertlew nátiyjesinde shipovnik túrlerinen ónimdarlı bolǵan túrin usınıs etiw

Ilimiy jańalıǵı: Qaraqalpaqstan Respublikası topıraq klimat sháriyatına beyimlesken shipovnik ósimliginiń túrleriniń ósiwi, rawajlanıwı hám zúraátliligin úyreniw talap etiledi. Asirese, dárilik ósimlikler arasında shipovnik mol zúraátliligi hám hár qiyli ıqlım sháriyatına tez beyimlesiwi menen ajiralıp turadı alıǵan maǵliwmatlardı analizlep, óndiriske ámeliy usınıs beriw.

Izertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám boljawlar: Shipovnik ósimligi Rozalar tuqımlasınıń wákili bolǵanlıqtan, oǵan sistematalıq analiz beriw , sonday-aq onıń házirgi waqıtta keń paydalaniw sebeplerin ásirese dárilik qásiyeti

boyinsha bahalı ósimlik ekenligin biliw jumistiń waziypasi etip alındı .Sebebi shipovnik ósimligi vitaminler konsenrati dep tán alıńan. Shipovnik ósimligi tek dárilik ósimlik bolıp qalmastan , ásirese kóklemzarlastiriwda da eń úlken áhmiyetke iye.

Izertlew temasi boyinsha ádebiyatlar túsindirmesi: Izertlew barısında tómendegi metodikalıq qollanbalardan paydalanıladı: Pulatova T.P. Shifobaqsh ósimliklarni asrang va kópaytiring. Toshkent “ Medisina” 1987.-40 b. Rusanov N.F. Mejvidovıe gibridı Rosa Beggeriana Schrenk / N.F.Rusanov // Introduksiya i akklimatizatsiya rasteniy.- Tashkent: Fan, 1987.- Vıp.21.-S.21-24. Rusanov N.F. O gibridizatsionnıx protsessax v Sredneaziatskix shipovnikax / N.F.Rusanov // Introduksiya i akklimatizatsiya rasteniy. -Tashkent: Fan, 1986. .- Vıp. 20 . –S. 55-65. Xolmatov X.X., Axmedov Ó.A. “Formakognoziya”. Darslik. T. “Ibn Sino”. 1995 y

1. **Izertlewde qollanilatugın usılları:** Beydeman I.N. (1960),S.V. Sokolovtiń (1952), Zunnunova D. Namatak 100 dardga dabo., 2010., Jóraev A. “Xalq tabobati” Toshkent . 2008 yil.

Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám usınıs: Qaraqalpaqstan Respublikası shárayatında shipovnik ósimligi túrleriniń ósiwi, rawajlanıwı hám zúraátliligin úyreniw oni ámelde anıqlap usınıs etiw.

- **jumistiń dúzilisi hám qurami:** Dissertatsiyanıń uliwma kólemi 74 - betten ibarat bolıp, kirisiw , tiykarǵı bólim (3 bab) juwmaqlaw, usınıs hám paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi bólimlerinen ibarat. Dissertatsiyada 5— keste, 14 —súwret berilgen.

I- Bap. Ádebiy maǵliwmatlar analizi

1.1. Shipovnik ósimliginiń botanikalıq sipatlaması

Átir gúlliler qatarı- Rosales. Átir gúlliler qatarına aǵash, puta yamasa shóp deneli ósimlikler kiredi. Olardıń japıraqları retli yamasa qarama-qarsı jaylasqan, ápiwayı yamasa quramalı, jan japıraqları boladı. Ustitsası anomotsitli yamasa siyrek qosımsha kletkaları boladı. Tútikleri zánǵı tárizli yamasa ápiwayı perforatsiyalı. Gúlleri ádette qos jınıslı, siyrek ayırım jınıslı, sheńber boyınsha jaylasadı, 5 aǵzalı. Atalıǵı kóp sanda, siyrek belgili sanda boladı. Analıǵı apokarplı, siyrek tsenokarplı, analıq túyinshesi ústki yamasa astqı. Tuqım búrtigi ádette kóp sanlı. Tuqımı endospermalı yamasa endospermasız. Miywesi hár túrli tipte. [30, 31]

Átir gúlliler tuqımlası -Rosaceae. Bul tuqımlasqa kóbinese japıraqları retli, siyrek qarama-qarsı jaylasqan, ápiwayı yamasa quramalı japıraqlı, jan japıraqları bolǵan aǵash, puta hám shóp deneli ósimlikler kiredi. Gúlleri aktinomorflı, ádette qos jınıslı, 5 aǵzalı, siyrek 3-4 aǵzalı, qos gúl dógerekli. Atalıǵı sheńber boyınsha jaylasqan, belgili sanda yamasa gúl japıraqlarınıń sanınan 2-4 ese kóp bolıp keledi. Gúl dógerekleri hám atalıqları bokal sıyaqlı gúl tútikshesi-gipantiyanıń jiyeginde jaylasqan. Gipantiyanıń tómengi tárepi gúl jataq penen qosılıp ósiwden payda bolǵan. Gipantiya payda etiwge joqarıdaǵı bólimlerdiń qatnası hár qıylı tuwıslardı hár qıylı. Gipantiyanıń ortasında 1 den bir qanshaǵa shekem miywe japıraqlardan payda bolǵan analıqlar jaylasadı. Alma-Malus, almurt-Ryris tuwıslarında analıq astqı. Átir gúllilerde miywesi qurǵaq yamasa shireli, japıraqsha, qutısha, ǵozasha, shańgalaq, alma túrinde boladı. Kópshilik tuwıslarında miywe payda etiwge gipantiya qatnasadı. Tuqımı endospermasız [3].

Rosaceae tuqımlasına 100 den aslam tuwıs, 3000 ǵa shamalas túr kiredi. Olar jer sharınıń barlıq jerlerinde taralǵan, basım kópshiligi arqa yarımshardıń ortasha hám subtropikalıq zonasında ushırasadı. Kópshilik túrleri shıbın-shirkeyller menen shańlanadı . Olardıń gúlleri aq, qızǵısh, ashıq-qızǵısh, qızıl siyrek sarı reńli bolıp keeled, al gúllerinde nektar boladı. gúli bir qıylı dúzilisli bolǵan menen miyweleri

júdá kóp túrli bolıp keledi. Olardıń samal menen haywanlar menen taralıwǵa iykemlesiwi bolıp tabıladı. Tuqımlastıń Ózbekstan florasında 35 tuwısqa tiyisli 153 túri ushırasıp, terek, puta ha`m kóp jıllıq ot ósimlik túrleri jatadı. Olardıń japıraqları a`piwayı yamasa quramalı bolıp, geyde jan japıraqlarǵa iye, eki jınıslı boladı.

Rosaceae tuqımlasınıń gúli tuwrı (aktinomorf) a`dette eki jınıslı, bes (ayrım jaǵdaylarda 3-4 yamasa 5-ten kóp) gúl kese japıraqlıbolıp, al atalıqlar sheńber tárizli jaylasıp gúl japıraqlar baldaǵınan 2-3 ma`rte kóp, yamasa tórtten birge kemeygen ulıwma atalıq sanı belgilenbegen. Olardıń gúlkese, gúl japıraqlar ha`m analıq ishki ta`rtipten bokal yamasa onnan jalpaǵıraq bolıp iyilgen gúl tútigi-gipantiyada jaylasqan boladı.

Al, gipantiyanıńtómengi bólimi birlesip ketken gúl ornınan payda bolıp, joqarı bólimi gúl japıraqlarınan, gúl kese japıraqlarınan ha`m analıqtıńbirigiwinen payda bolǵan. Olardıń gipantiya orayında bir yamasa bir neshe sandaǵı miywe japıraqlar jaylasqan bolıp, olar dara, ayrım jaǵdayda birigip ósken, al (alma-*Malus*, almurt-*Pyrus*) ta gipantiya menen miywejapıraqlar birigip ósip, analıq túyininińtómengi ha`m orta bólimlerin payda etedi. Rosaceae tuqımlasınıń miywesi qurǵaq yamasa shireli bolıp, japraqsha (qanatshalı miywe) górek, ǵoza, shańǵalaqlı ha`m almalarǵa bólingen boladı.

Rosaceae tuqımlası – gúlliósimliklerarasındaǵı eńúlken tuqımlas bolıp ol óz ishine 100 den artıq tuwıs ha`m úsh mıńtúrdi óz ishine aladı. Olar sharında keńtarqalǵan bolıp, gúlliósimliklerósetuǵın jerlerdińbarlıǵında ósiwge iykemlesken, soǵan qaramastan bul ósimliklerdińkópshilik túrleri jerdińarqa yarım sharınıńsubtropikalıq bólimlerinde ushırasadı.[5,7]

Olarda nektar payda etiwshi toqıma dóńgelek formada bolıp gipantiyanıńishki ta`repinde analıq ha`m jemis japıraqlardıńbirikken jerinde jaylasqan dúzilisi a`tirgúllilerdińgúllerinińdúzilisi jaǵınan hár qıylı bolıp, ol miyweleri júdáha`rqıylı ha`m túrli jollar menen tarqalıwǵa iykemlesken (anemoxorii, zooxorii).

Rosaceae tuqımlasın miyweleriniń kórinisine hám xromosoma-larınıń sanına qaray 4 kishi tuqımlasqa bólip úyreniledi [21].

Spireyalar(Spiraeoideae)-miywesi japraqsha siyrek qutısha, xromosomı -8 hám 9; Átir gúlliler (Rosoideae) -miywesi ğozasha, kóp ğozasha,kóp shańgalaq, ádette gipantiyanıń qatnasıwınan payda boladı, xromosomı -7,9; siyrek 8; almalar (Maloideae)-miywesi alma, xromosom sanı -17;qáreliler (Prynoideae)-miywesi shańgalaqlı, xromosomı-8.

Rosaceae tuqımlasınıń roza gúllilerdiń kishi tuqımlasları ayırım ózgesheliklerine , ayırmashılıqlarına , ásiresemiywe dúzilisine ha`m xromosoma sanına qarap 4 kishi tuqımğa bólinedi.

1. *Spiraeoideae* (tobılǵılar) – miywesi qanatshalı, siyrek halda ğórek, tiykarǵı xromosomasi 8 ha`m 9.

2. *Rosoideae* (shipovnikler) -miywesi -ğozasha, kóp sanlı ğozasha, kór sanlı shańgalaǵlı, ayırım jaǵdayda miywe payda bolıwında gipantiyada qatnasadı, xromosoma sanı 7, 9 siyrek halda 8.

3. *Pomoideae* (almalar)–miywesi alma, xromosoma sanı 7.

4. *Prunoideae* (qa`reliler) -miywesi shańgalaq, tiykarǵı xromosoma sanı 8

***Spiraeoideae* - tobılǵılar– kishi tuqımlası.**

Spiraeoideae - bul kishi tuqımlas wa`killeri eńa`yyemgi Átirgúllileresaplanadı. Kishi tuqımlas óz ishine 20 tuwıs 180 ge jaqın túrdi qamtıydı, solardıń100 túri tobılǵı(spirea) tuwısına jatadı, al qalǵan tuwıslardıńha`r qaysısında birden on beske shekemgi túr jatadı. Gúlleri solqım, sipse a`piwayı ha`m quramalı qalqan tárizli boladı.

Olardıń gipantiyası tegis yamasa qońıraw sıyaqlı. Miywejapıraqlar sanı 2-5, jekke 1 yamasa 8, dara, ayırım hallarda birigip ketken . Miywejapıraqta eki, a`dette salbıraǵan tuqım urıq boladı. Miyweleri-qanatlı japıraqsha, ishki ta`reptegi júyinen shıtınaydı.

Bul kishi tuqımlastıńgúlleri ózinen kópshilik shıbın –shirkeyler ushın jaǵımlı bolǵan iyis ha`m nektar bólip shıǵaradı. Ásiresekelte tumsıqlı ha`rreler,

shıbınlar ha`m qońızlar gúlge kóp keledi. Gúldıńtuqım urıqları bir qansha iyilgen gipantiyada tereńrekte jaylasqanı ushın zaqımlanıwlardan saqlanadı.

Spirae- spireya tuwısı- Gúlleri qalqan tárizli quramalı gúlge jıynalǵan, aq reńli. Bokal formasındaǵı gipantiya shetine bes gúlkese, bes gúl japıraqları birigip, ortada sarı reńli kóp sandaǵı atalıqlar jaylasqan boladı. Gipantiya túbinde a`dettegidey bes miywejıpıraqlar erkin halda sheńber payda etip jaylasadı, olardan bes japıraqlı miywe payda etedi.[8,11]

Almalar kishi tuqımlası- Pomoideae . Bul kishi tuqımlasqa ağash hám puta túrindegi ósimlikler kiredi. Gúl ağzaları oyıs gúl jataǵı ústinde jaylasqan. Gúl dógeregi qosarlı 5 ağzalı. Atalıq geyde 20, genitsey tsenokarplı, miywe japıraǵı 5, geyde olar qısqarǵan bolıp 2-3 miywe japıraǵına iye. Analıq túyinshesi tómende jaylasqan. Gúl formulası: $Ca_{(5)}Co_5A^{\infty}G_{(5-1)^-}$. Miywesi jemis alma. Miywe ushında gúl kese japıraǵınıń qaldıǵı saqlanǵan. Miywe- jemisli ósimlikler morfologiyalıq hám biologiyalıq ózgesheliklerine qaray, bir neshe toparlarǵa bólinedi .

Miywe- jemisli ósimlikler morfologiyalıq hám biologiyalıq ózgesheliklerine qaray, toparlarǵa bóliniwi. Tuqımlılar: buǵan alma, almurt, ayva, boyarishnik, irǵay, shetan hám mushmulla ósimlikleri kirse, shańǵalaqlılara: erik, shabdal , qárelı, shiye hám shereshnya ósimlikleri kiredi, al jemis miywelilerge qulpınay hám malina ósimlikleri kiredi. Ol tómendegi № 1 kestede berilgen.

Malus - alma tuwısı- Gúliniń formulası: $Ca_5Co_5A^{\infty}G_5$. Tuwıs quramında 30 túr bar. Arqa yarım sharda, kóbinese ortasha klimatta tarqalǵan. ĞMA aymaǵında puta hám ağash deneli 10 túri ósedı. Tábiyattaǵı ósimlikler qatlamında toǵay alması-*M.sylvestris* ĞMANıń Evropa bólimindegi toǵaylarda keń taralǵan, shıǵıs alması- *M.orientalis* Kavkaz taw toǵaylarında, almanıń *Siversa-M.siversii* degen túri Orta Aziya hám Qazaqstanda taralǵan. Bul túrler geyde almazarlıqtı payda etedi. Óndirislik áhmiyetke iye, almazarlıqlar Orta Aziya tawlarında kóp taralǵan. Jabayı alma- jewge jaramlı hám ondiriste keptirip, vino tayarlawda, djem alıwda qollanıwǵa tolıq boladı. Kópshiligi miywe ağashı retinde kóp egiledi. Almanıń mıńnan aslam sortı bar . Bul tuqımlasqa terek, puta ha`m kóp jıllıq ot ósimlik

túrleri jatadı. Olardıń japıraqları a`piwayı yamasa quramalı bolıp, geyde jan japıraqlarǵa iye, eki jınıslı boladı.

Átirgúllilergúli tuwrı (aktinomorf) ádette eki jınıslı, bes (ayrım jaǵdaylarda 3-4 yamasa 5-ten kóp) gúl kese japıraqlı. Atalıqlar sheńber tárizli jaylasıp gúl japıraqlar sapınan 2-3 ma`rte kóp, yamasa tórtten birge kemeygen ulıwma atalıq sanı belgilenbegen. Gúlkese, gúl japıraqlar ha`m analıq ishki ta`rtipten bokal yamasa onnan jalpaǵıraq bolıp iyilgen gúl tútigi-gipantiyada jaylasqan.

Gipantiyanıń tómengi bólimi birlesip ketken gúl ornınan payda bolıp, joqarı bólimi gúl japıraqlarınan, gúl kese japıraqlarınan ha`m analıqtıńbirigiwinen payda bolǵan. Gipantiya orayında bir yamasa bir neshe sandaǵı miywe japıraqlar jaylasqan. Olar dara, ayrım jaǵdayda birigip ósken, al (alma-*Malus*, almurt-*Pyrus*) ta gipantiya menen miywejapıraqlar birigip ósip, analıq túyininıń tómengi ha`m orta bólimlerin payda etedi. Tuqım urıqları anatroplıq. Átirgúllilermiywesi qurǵaq yamasa shireli bolıp, japraqsha (qanatshalı miywe) górek, ǵoza, shańǵalaqlı ha`m almalarǵa bólinedi.

Átirgúlliler– gúlli ósimlikler arasındaǵı eń úlken tuqımlas bolıp ol óz ishine 100 den artıq tuwıs ha`m úsh mıntúrdi qamtıydı. A`tirgúller jer sharında keńtarqalǵan bolıp, gúlli ósimliklerósetuǵın jerlerdińbarlıǵında ósiwge iykemlesken, soǵan qaramastan bul ósimliklerdiń kópshilik túrleri jerdiń arqa yarım sharınıń subtropikalıq bólimlerinde ushırasadı.[22,34]

Kópshilik Átirgúllilerentemofil ósimliklerbolıp, biraq gúllerdińdúzilisinde ha`r qıylı shańlanıwlarǵa iykemlesiwshilik ayqın sezilmeydi. Gúller aq, aqshıl-qızıl, qızǵısh, qızıl, ayrımları sarı.

Nektar payda etiwshi toqıma dóńgelek formada bolıp gipantiyanıńishki ta`repiinde analıq ha`m jemis japıraqlardıńbirikken jerinde jaylasqan dúzilisi a`tirgúllilerdińgúllerinińdúzilisini jaǵınan qıylı bolıp, ol miyweleri júdáha`rqıylı ha`m túrli jollar menen tarqalıwǵa iykemlesken (anemoxorii, zooxorii).

Roza gúllilerdín kishi tuqımlaslari. Bul tuqımlas ayırım ayırmashılıqlarğa, ásiresemiywe dúzilisine ha`m xromosoma sanına qarap 4 kishi tuqımlasqa bólinedi.

1. Tobılǵılar (*Spiraeoideae*) – miywesi qanatshalı, siyrek halda ǵórek, tiykarǵı xromosoma 8 ha`m 9.
2. Shipovnikler (*Rosoideae*) -miywesi -ǵozasha, kóp sanlı ǵozasha, kór sanlı shańgalaǵlı, ayırım jaǵdayda miywe payda bolıwında gipantiyada qatnasadı, xromosoma sanı 7, 9 jekke siyrek halda 8.
3. Almalar (*Pomoideae*)–miywesi alma, xromosoma sanı 7.
4. Qa`reliler (*Prunoideae*) -miywesi shańgalaq, tiykarǵı xromosoma sanı 8.

A`tir gu`lliler (Rozidler) kishi tuqimlaslari- Rosidae

1. Tobılǵılar– *Spiraeoideae* kishi tuqımlası Bul kishi tuqımlas wa`killeri eńa`yyemgi Átirgúllileresaplanadı. Kishi tuqımlas óz ishine 20 tuwıs 180 ge jaqın túrdi qamtıydı, solardıń100 túri tobılǵı(spirea) tuwısına jatadı, al qalǵan tuwıslardıńha`r qaysısında birden on beske shekemgi túr jatadı. Gúlleri solqım, sipse a`piwayı ha`m quramalı qalqan tárizli.

Gipantiyası tegis yamasa qońıraw sıyaqlı. Miywejapıraqlar sanı 2-5, jekke 1 yamasa 8, dara, ayırım hallarda birigip ketken (mısalı puzıreplodnik).

Miywejapıraqta eki, a`dette salbıraǵan tuqım urıq boladı. Miyweleri-qanatlı japıraqsha, ishki ta`reptegi júyinen shıtıyadı.

Kishi tuqımlastıńgúlleri ózinen kópshilik shıbın –shirkeyler ushın jaǵımlı bolǵan iyis ha`m nektar bólip shıǵaradı. Ásiresekelte tumsıqlı ha`rreler, shıbınlar ha`m qońızlar gúlge kóp keledi. Gúldińtuqım urıqları bir qansha iyilgen gipantiyada tereńrekte jaylasqanı ushın zaqımlanıwıwılardan saqlanadı.

Spireya tuwısı- *Spirae*. Gúlleri qalqan tárizli quramalı gúlge jıynalǵan, aq reńli. Bokal formasındaǵı gipantiya shetine bes gúlkese, bes gúl japıraqları birigip, ortada sarı reńli kóp sandaǵı atalıqlar jaylasqan boladı. Gipantiya túbinde a`dettegidey bes miywejıpıraqlar Erkin halda sheńber payda etip jaylasadı, olardan bes japıraqlı miywe payda etedi.

Átirgúllileryamasa Shipovnikler– *Rosoideae* kishi tuqımlası.

Shipovnikler kishi tuqımlası óz ishine 50 tuwıs 170 túrdi qamtıytuǵın eńúlken Átirgúllilerbolıp esaplanadı. Bul kishi tuqımlas wa`killerinińkópshiligi puta, yarım puta, shópler esaplanadı, al terekler júdáaz ushırasadı, mısalı, onsha uzın bolmaǵan ha`m avstro-amerikalı tserkokarpus terekleri jatadı. Shóp tárizli shipovnikler arasında jekke siyrek halda bir jıllıqları ushırasadı. Mısalı, manjetka, lapchatka túrleri.

Gúlleri qalqan tárizli, masaq tárizli yamasa bir túpkebirikken quramalı gúller. Ayırım halda gúlleri jekke jaylasadı. Gipantiya forması jalpaq, qońıraw tárizli, gúze tárizli, al lapchatka, rubus, zemlyanikalarda dóńis boladı. Gólkese japıraqlar sanı tórt-bes kópshilik túrlerinińgúl japıraqlarıda besew (4-9), ayırım túrlerinde ásireségúl japıraqshalarǵa iyelerine kishi kólemdegi gúl kesesheler jaylasadı.

**A`tir gu`lliler kishi tuqımlası Yamasa shipovnikler-
ROSOIDEAE**

***Ca(5)Co5A∞G∞.**

- 1.Shipovnik tuwısı – ROSA
- 2.Qulpınay - Fragaria ananassa
- 3.Ejevika-(Maymunjan) Rubus
- 4.Xultemiya - Hultemia
- 5.G`az pa`nje- Lapchatka ,Potentilla
- 6.Manjetka – Alchimella

Shipovnikler kishi tuqımsına kiretuğın kópshilik túrlerdińózine ta`n belgileri bul gúl kesenińspiral tárizli jaylasıwı bolıp esaplanadı. Onıńeki tómengi kese japıraqları pa`r tárizli kesilgen yamasa pa`r tárizli vegativ japıraq qosındıǵa iye, al joqarǵı eki kese japıraqlar pútin, ortada jaylasqan kese japıraqlardıńtek bir ta`repinde qosımsha japıraqlar boladı. Atalıqlar san birden tórtke shekem, al manjetka, kliffortiyda atalıqlar sanı sheksiz sanda boladı.

Miywejapıraqlar bir-birinen ha`m gipantiyadan Erkin halda birden – birneshe shekemgi sanda boladı. Tuqım urıqlar tik yamasa salbırıp turıwshı birew, ekeh boladı. Miywesheler bir tuqımlı ashılmaytuğın ğozasha yamasa shańgalaq, al ulıwma miywenińózi kóp ğozashadan yamasa kóp shańgalaqtan dúzilgen. Bul kishi tuqımǵa miywenińpayda bolıwında gipantiyanıńqatnası xarakterli belgi bolıp esaplanadı.

Kishi tuqımlastıńha`r qıylı wa`killeri nıńmiyweleri túrine qarap ha`r qıylı gipantiyaǵa qurǵaq (manjetka, krovoxleb, repeynik) yamasa etli (shipovnik) túrlerinde birigedi, sonday-aq (zemlyanika) dónes, (lapchatka) tesiksheli gúl ayaqta jaylasadı. Shańgalaqları gúl ayaǵınıńjoqarǵı bólimine oymaqtay birigedi (malina), ayırımlarında oǵan birigip ósedı (ejevika).

Qurǵaq miywelerde gúl kese japıraqlar ha`m baǵanalar saqlanıp kólemi jaǵınan úlkeyedi.

Kópshilik túrlerinıńgúlleri nektar bólip shıǵaradı. Nektar kólemi júdáha`r qıylı: júdákóp, tamshı payda etip (rubis) ha`m zorǵa sezilerli (lapchatka) da`rejede boladı.

Shańlıqlardıńbarlıǵı birgelikte shashıladı (ayırım shipovnik túrlerinde) yamasa aldın sırtqı atalıq shańlıqları pisip jetilisedi. Ishki ta`reptegi atalıq shańqaltaları gúlđińdiametrinińúlkeyiwi menen birge isinip shańlar pisip jetilisedi ha`m pisken analıq awzın tospaydı. Gúllerge ushıp kelgen nasekomalar shańlıqqa qonıp ózinińdenesindegi basqa gúlđińshańın túsirip, al gúlge tereńkiriw na`tityjesinde usı gúlđińshańın denesine jabıstırıp aladı, na`tiyjede ayqaspalı shańlanıw júzege keledi. Bultlı kúnlerde gúller tolıq ashılmaw na`tiyjesinde ol óz-ózinen shańlanadı.[15,25,26]

Shipovnikler kishi tuqımlasına kiretuğın ósimliklerdińmiywelerinińta`biyatta tarqalıwına júdáha`r qıylı ha`m tańqalarlıq iykemlesiwshiliklerdi kóriwge boladı. Mısalı ashıq reńlerdegi shipovnikler miyweleri japıraq astınan quslarǵa anıq kórinedi. Quslar ejevika, malina , morshka, shipovnik miywelerin qa`legen muǵdarda jep olardıńtuqımların alıslarǵa tarqatadı. Al xosh iyisli miywelerdi bolsa kópshilik sút emiziwshiler ha`m jer bawırlawshılar jeydi. Ayırım lapchatka, val`dshteyniy túrlerinde bolsa arnawlı jerinde mayǵa tolı ósimlik bolıp, onı qumırsqalar bir neshe metrge alıp ketedi. [23,24]

Shipovnikler kishi tuqımsına adamzatqa paydalı bolǵan ósimliklerkiredi. A`yyemgi zamanlardan berli jer sharınıńbarlıq jerlerindeki xalıqlar azıq retinde rubus, malina, ejevika, knyajenik, moroshka, zemlyanika miywelerin paydalanadı. Sonday-aq olardıńquramında qant, ha`r qıylı kislotalar, dubil, flavon, pektin zatları bolǵanlıqtan meditsinada qollanıladı.

№ 1 keste

Roza gúlliler tuqımlası wákilleriniń miyweleriniń dúzilisininiń biomorfologiyalıq ózgesheliklerine qaray toparlarǵa bóliniwi.

№	Topari	Ósimlikleri	Botanikalıq atlari	
			tuqımlası	tuwısı
1	Tuqımlılar (Átirgúliler)	Alma	Rosaceae	Malus Mill
		Almurt	-//-	Pyrus L.
		Ayva	-//-	Cygonia Mill
		Boyarishnik	-//-	Crataegus L.
		Irgay	-//-	Cotoneaster
		Shetan	-//-	Sorbus
		Mushmulla	-//-	Mespilus L.
2	Shańgalaqlılar (Átirgúliler)	Erik	-//-	Armeniaca
		Shabdal	-//-	Mill

		Qáreli	-//-	Persica Mill
		Shiye	-//-	Prunus Mil
		Shereshnya	-//-	Cerasus Juss
				Cerasus avium (L)
3	Jemis miyweliler	Qulpinay	-//-	Fragaria L.
		Malina	-//-	Rubus L.

Zemlyanika, malinanıńgúli, miywesi ha`m japıraǵı a`yyemnen ayazlawǵa em retinde paydalanıladı. Shipovnik miyweleri vitaminlerge júdabay bolıp, ayırımları apel`sin ha`m limondaǵıdan on ese kóp bolıp, Adam organizmi ushın eńza`rúrli zatları menen ta`miynleydi. Sonday-aq olardı miyweleri ótti shıǵarıw qa`siyetine de iye. Roza gúlleri-roza mayınıńderegi bolıp onı parfyumeriyada, kosmetikada ha`m meditsinada paydalanadı.

Pyrus- almurt tuwısı- Gúliniń formulası: $Ca_{(5)} Co_5 A_{\infty} G_{(5)}$ tuwıstıń quramında 20 túr bar. Olar arqa yarım shardıń ortasha klimatlı jerlerinde keń tarqalǵan. ĞMA aymaǵında 17 túri bar,sonnan Ózbekstanda 7 túri bolıp,bulardan 3 jabayı túrde túrde ósedı,al 4 mádeniy halda egiledi.

Qádingi almurt- *P.communis* mádeniy túrinde kóp egiledi. Onıń 500 sortı bar. Tábiyatta Rossiyanıń aralas toǵaylar zonasında Kavkazdıń hám Orta Aziyanıń tawlı aymaqlarında keń taralǵan. Almurt taza túrinde hám djem tayarlawda keń paydalanıladı.

Bul kishi tuqımlasqa dolana -*Srataegus*, ryabina-Sorbues, behi- *Cydonia* tuwıslarınıń túrleri kiredi. Olar úlken xojalıq áhmiyetine iye. Bexi ósimligin miywesinde alma, shiye hám almurt miywelerine qaraǵanda vitaminler kóp boladı. Bexiniń Shiyrin, Turishli, Mol zúraátli, Xosh iyisli , Samarqand bexisi hám Almurt siyaqlı, Xorezm bexisi degen sortlari egiledi.

Bexiniń pisip jetiw hám terip aliniw dáwiri sentyabrden noyabrge shekem dawam etedi, kesh sortlari yanvarǵa-martqa shekem saqlanadi. Bexi ósiriw ushın

Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan Respublikalari klimat sharayatlari júdá qolayli bolıp keledi . [33,35]

Qáreliler kishi tuqımlası- Prunoideae . Bul kishi tuqımlastıń kópshilik wákilleri ağash hám puta deneli ósimlikler bolıp keledi. Olardıń japiraqlari pútin, jan japiraqlari tógiledi. Bul kishi klasstıń Ózbekistanda keb' tarqalğan tuwıslarına qárelı –(Prunus), gilos- (Gerasus), badam- (Amygdalis), shaftal- (Persica), erik- (Armenica) kiredi.

Qárelı –(Prunus) tuwısınń Ózbekistanda qárelı (P.domestica), taw alshası (P.divaricata), qızıl sultan (P.insitida) ósimlikleri kiredi. Bulardıń arasında qárelı (P.domestica) túri júdá áhmiyetli ósimlik bolıp esaplanadı. Bul túrlerdi 4000 jıl burın qárelinıń bir neshe jabayı túrlerinen házirgi mádeniy túrlerin keltirip shıǵarǵan bolıp 200 den aslam sortları bar.

Al, erik- (Armenica) tuwısınń ósimlikleri ağash deneli bolıp, onıń 8 túri ilimge belgili. Miywesi etli, mazalı, ayırım qurǵatılǵan miywesinde 50-70 % qant, hár qiyli vitaminler bar. Tuqımınń quramında 25 % belok, 50 % may boladı. Ol qımbat bahalı texnik ósimlik esaplanadı.

Shaftal- (Persica) ósimligi (P,Vulgaris) túri onsha úlken bolmaǵan ağash deneli, miywesinde 15 % qant, hár qiyli vitaminler, tuqımında 58 % may boladı. Shaftal ósimliginıń tuqımınan medisinada keń túrde paydalanıladı[9] .

Rosa tuwısı sistematikasin úyreniw dáslepki waqıttan izleniwshilerdıń diqqatin ózine qaratıp kelgen, Batis Yevropada kóplegen alımlar yamasa “ tuwıstı úyreniwshi ” dep atalıwshılar miynet qilǵanlar hám buǵan ulıwma alǵanda júda úlken ádebiyatlar baǵıshlanǵan. Bul máselede onin menen básekelesiwshi tuwıstı kórsetiw qiyin. Biraq, biziń shipovnik sistematikasin úyreniw Batis Yevropanikinen parqlı ráwishte, hámile halında turıptı, yaǵniy úyrenilmegen hám biziń floramız tuwısları kóp parqlanıp quramalı siklli formalari esaplanadı hám ayırıqsha komponentleri jeterli úyrenilmegen.

Itibarlı tárepi analizlengende, ótken bunday júz jıllıqtıń birinshi yarımında Marshall Bibershteyn hám Besser miynetleri esabınan usınday analizge jaqsi tiykar qoyılǵanı menen belgilew menen qiziqli bolǵan. Biraq olardıń islerin dawam

ettiretúǵınlar tawılmadı. Olardıń usı tarawda erisken jańalıqları tez arada umitildi. Óz waqtında biziń shipovniklerimizge úlken itibardi E. Reggel qaratti. 1877 jılı tuwıs boyınsha monografiyası baspadan shıqtı [36]. Biraq, bul avtor tábiyiy halda hámde jabayı ósiwshi túrleriniń joqlıǵı hám tuwısqa tiyisli birliğin quramalı tanıs emesligi oǵan tek gerbariy materialları menen tanıs bolǵan kóplep formaların tuwri analiz qiliwǵa sebep bolıp xızmet qildi hám bul monografiya biziń formaların úyreniwge kóbirek unamsız rol oynadı. Regelden keyin biziń pán qurǵaqshılıqqa ushraydı.

Tek ǵana eki tuwısshunas I.F. Shmalgauzen hám A.A. Lonachevski úyrendi. Birinshiden óziniń zamanası ushın Kiev (Kiev, 1891) átirapındaǵı shipovniklerge arnalǵan qimbatlı pikirdi usınıs etti. Ekinshiden Ukraina, Krim hám Kavkaz shipovniklerin úyreniwde júda kóp miynet qildi. Biraq, Lonachevski óz isin aqırına jetkizbey qaytis boldi. Ol tárepinen shipovniklerdi anıqlaw ushın kestelerdi MDX nıń Yevropa bóliminen [37]. Krim hám Kavkazdan [38]. Ajelistan shipovnikler haqqındaǵı maqala [39] hám kóplep ayırıqsha túrlerin Akademik A. A. Lonachevski “Herbarium Florae Rossicae” degi esletpeler qalǵan bolıp, ol ózi qılǵan islerinen júda az bólimin baspadan shıǵarǵan. Lonachevski tárepinen túrli formalar kóbirek Caninae seksiyasınan bolıp hám ol tárepinen úyrenilgen gerbariy qol jazbalar saqlanıp qalmaǵan.

Bunday halada MDX shipovnikleri maǵlıwmatların Batis Yevropa alımları isi tuwıs monografiyasınan islew kerek boldi. Bul jerde birinshi orında kózge kóringen Belgiyalı tuwısshunas Crepin atın tilge alıw múmkin, ol pútkil ómirin tuwısti úyreniwge baǵıshlaǵan. Crepin tárepinen Lelingrad gerbariy materialların qaytaldan islegen hám bunıń nátiyjesinde onıń kóp sanlı publikatsiyada [40] baspadan shıǵarılǵan.

Bir sóz benen aytqanda, ayırıqsha bólimleri ayırıqsha xarakteri hám tosattan esletpedegi (Crepin tuwıs monografiyasın jazmaǵan) hámde tekserilgen gerbariy úlgielerin jabıstırǵan yarlıqlar hám ayırıqsha. Bul bolsa shipovniklerdi úyreniwdegi úlken itibardi ózine tarttı. Kóp sanlı dubletler hám Crepin tárepinen qalǵan kolleksiyası hám onıń Bryusseldegi gerbariyleri zamanamızdı iri tuwıs úlgielerin

Boulenger, tárepinen úyrenilgen hám óliminen biraz aldın Aziya shipovnikleri monografik sharxini baspadan shıǵarılıwında úlken ról oynaǵan [41].

Bul miynet, Crepin tárepinen qoyılǵan kóplegen qateleri hám oris kolleksionerleri tárepinen toplanǵan shipovnik nusqaları maqaladaǵı qatelerdi tuwrılawda júda ulken áhmiyetke iye.

Crepin siyaqlı, Boulenger hám tuwısshunaslıqtı “sintetiklik” jónelisi wákilleri esaplanadı. Sonın ushın biziń shipovniklerimiz tuwrısındaǵı islerdi sistematik analizin kutiw múmkin emes. Qısqa múddet ishinde haqıyqiy qayta úyreniw isleri islenbedi.

Tiykargı wazıypa etip , MDX shipovniklerin yarım ásir úyrenilgen, ayırım bir nátiyjelerin kiritiw jańa maǵluwmatlardı kiritilgen. Bul qayta islewdi shipovnikler monografiyası boslıqtı toltırıwshı sipatında qaraw múmkin. Máselen, bizge, anıq emes eski avtorlar tárepinen jazılǵan bul sinonimlerge tiyisli yamasa MDX aymaǵında anıqlanǵan pútin bir túrlerdi sanalı ráwishte shıǵarılıp jiberilgen yamasa ańsat shifrovka qilingan. Usı atlar tiykarinan , úlken bólimi álle qashan esten shıǵarılǵan flora hám monografiyada ushramaydı . Ayırım bir túrleri ushın túrli avtorlar tárepinen úyrenilgen anıq emes taksonlıq belgiler shıǵarıp jiberildi.

Sistematik jaqtan Rosa L. tuwısı úyreniw júda quramalı esaplanadı. Bul jerde quramalı túrli toparlar ushın hár qiyli. Kóplegen seksiyaǵa tiyisli kúshli ishki tuwıs ózgeriwshenligi polesey payda qılıwda qabiletlilik talap etiledi. Basqa tuwısları Rosoideae klasında basqa tuwıstı bunday múnásebetde Potentilla hám Sangulsorba tuwısları teńlestiriw múmkin. Tekseriwdiń tiykargı metodlarınan geografiyalıq-morfologiyalıq metod esaplanadı.

Putinley basqa manzerelerdi Caninae seksiyasında gúzetemiz, bul túrler ushın apomiksis hádiysesi barlıǵı anıqlanǵan, usı halat sebepli Alchimilla tuwısındaǵı usı qatardaǵı konstantlıq element birlikleri gúzeteledi. Aqırǵı tuwısqa qarama–qarsi bizde bul birliklerdi úyreniwge kirisilmegen hám bul seksiyaǵa qabil qilingan tuwıslar tikkiley jiyindi xarakterge iye.

Rosa L. tuwısı materialların qayta islesiw hám qollanbalar nátiyjesinde G.P.Sumnevich tárepinen Ózbekistan florası usınıs etildi. Ol tárepinen terilgen gerbariy materialları hám saqlanıp atırǵan gerbariyler, qollanbalardı úyreniw nátiyjesinde biz usıǵan amin bóldiq G.P.Sumnevich tuwıs sayaxatlarda tiykarinan túrli jaqın formalardı hám kóp hallarda gıbritli kelip shıǵıwı nátiyjesinde jańa tuwıslar payda bolıwı menen shuǵıllanǵanlıǵını aytıp ótiw kerek. Bul bolsa birgelikte alıp barılǵan. Shipovnikdıń uzaq formaları gerbariy materialların tábiyatda hám populyatsiya taralıwı menen baylanisli ekenligi aytıp ótedi. Bunday arealsız qızıl sızıqlar zamanagoy Orta Aziya boylap taralǵan. Bunday arealsız jandasuwrar basqa zamanagoy Orta Aziya túrin anıqlaw islerinde gúzetiledi. Shipovniklerdi anıqlaw hám úyreniw ushın toliq materialǵa iye bolıw kerek.

1.2. Shipovnik ósimliginiń bioekologiyalıq ózgeshelikleri

Rosoideae kishi tuqımlası óz ishine 50 tuwıs 170 túrdi qamtıytuǵın eń úlken Átirgúlliler bolıp esaplanadı. Bul kishi tuqımlas wa`killeriniń kópshiligi puta, yarım puta, shópler esaplanadı, al terekler júdá az ushırasadı, mısalı, onsha uzın bolmaǵan hám avstro-amerikalı tserkokarpus terekleri jatadı. Shóp tárizli shipovnikler arasında jeke siyrek halda bir jıllıqları ushırasadı.

Gúlleri qalqan tárizli, masaq tárizli yamasa bir túpke birikken quramalı gúller bolıp, ayırım halda gúlleri jekke jaylasadı. Gipantiya forması jalpaq, qońıraw tárizli, gúze tárizli, al lapchatka, rubus, zemlyanikalarda dóńis boladı. Gúlkese japıraqlar sanı tórt-bes kópshilik túrlerinińgúl japıraqlarında besew (4-9), ayırım túrlerinde ásirese gúl japıraqshalarǵa iyelerine kishi kólemdegi gúl kesesheler jaylasqan boladı[28].

Rosoideae kishi tuqımsına kiretuǵın kópshilik túrlerdiń ózine tán belgileri bul gúl keseniń spiral tárizli jaylasıwı bolıp esaplanadı. Onıń eki tómengi kese japıraqları pa`r tárizli kesilgen yamasa pa`r tárizli vegetativ japıraq qosındıǵa iye, al joqarǵı eki kese japıraqlar pútin, ortada jaylasqan kese japıraqlardıńtek

bir ta`repiinde qosımsha japıraqlar boladı. Atalıqlar san birden tórtke shekem, al manjetka, kliffortiyda atalıqlar sanı sheksiz sanda boladı.

Olardıń miywejapıraqlari bir-birinen ha`m gipantiyadan erkin halda birden –birneshe shekemgi sanda boladı. Tuqım urıqlar tik yamasa salbırıp turıwshı birew, ekew boladı. Miywesi bir tuqımlı ashılmaytuğın gózasha yamasa shańgalaq, al ulıwma miywenıńózi kóp gózashadan yamasa kóp shańgalaqtan dúzilgen. Sonday-aq, bul kishi tuqımğa miywenıń payda bolıwında gipantiyanıń qatnası tán belgi bolıp esaplanadı.

Bul kishi tuqımlastırın ha`r qıylı wa`killerinıń miyweleri túrine qarap ha`r qıylı gipantiyağa qurğaq (manjetka, krovoxleb, repeynik) yamasa etli (shipovnik) túrlerinde birigedi, sonday-aq (zemlyanika) dónes, (lapchatka) tesiksheli gúl ayaqta jaylasadı. Shańgalaqları gúl ayağınıń joqarğı bólimine oymaqtay birigedi (malina), ayırımlarında oğan birigip ósedı (ejevika).

Al, qurğaq miywelerde gúl kese japıraqlar ha`m bağanalar saqlanıp kólemi jağınan úlkeyedi.

Olardıń kópshilik túrlerinıń gúlleri nektar bólip shıǵaradı. Nektar kólemi júdá ha`r qıylı: júdá kóp, tamshı payda etip (rubis) ha`m zorǵa sezilerli (lapchatka) da`rejede boladı.

Olardağı shańlıqlardıń barlıǵı birgelikte shashıladı (ayırım shipovnik túrlerinde) yamasa aldın sırtqı atalıq shańlıqları pisip jetilisedi. Ishki ta`reptegi atalıq shań qaltaları gúldiń diametrinıń úlkeyiwi menen birge isinip shańlar pisip jetilisedi ha`m pisken analıq awzın tospaydı. Olardıń gúllerine ushıp kelgen nasekomalar shańlıqqa qonıp ózinıń denesindegi basqa gúldiń shańın túsirip, al gúlge tereń kiriw na`tityjesinde usı gúldiń shańın denesine jabıstırıp aladı, na`tiyjede ayqaspalı shańlanıw ámelge asadı. Al, bultlı kúnlerde gúller tolıq ashılmaw na`tiyjesinde ol óz-ózinen shańlanadı[30].

Rosoideae kishi tuqımlasına kiretuğın ósimliklerdiń miywelerinıń ta`biyatta tarqalıwına júdáha`r qıylı ha`m tańqalarlıq iykemlesiwshiliklerdi kóriwge boladı. Mısalı ashıq reńlerdegi shipovnikler miyweleri japıraq astınan quslarǵa anıq kórinedi.

Olardi quslar ejevika, malina , morshka, shipovnik miywelerin qa`legen muǵdarda jep olardıń tuqımların alıslarǵa tarqatadı. Al xosh iyisli miywelerdi bolsa kópshilik sút emiziwshiler ha`m jer bawırlawshılar jeydi. Al, ayırım lapchatka, val`dshteyniy túrlerinde bolsa arnawlı jerinde mayǵa tolı ósimlik bolıp, onı qumırsqalar bir neshe metrge alıp ketedi.

Sonday-aq, rosa tuwısı sistematikasin úyreniw dáslepki waqıttan baslap-aq alimlardıń diqqatin ózine qaratıp kelgen, Batis Yevropada kóplegen alimlar yamasa “ tuwısti úyreniwshi ” dep atalıwshılar miynet etken bolsa, bul boyınsha júda úlken ádebiyatlar deregi toplanǵan.

Bunda, ıtıbarlı tárepi analizlengende, ótken bunday júz jıllıqtıń birinshi yarımında Marshall Bibershteyn hám Besser miynetleri esabınan usınday analizge jaqsı tiykar qoyılǵanı menen belgilew menen qiziqılı bolǵan. Biraq olardıń islerin dawam ettiretuǵınlar tawılmadı. Olardıń usı tarawda erisken jańalıqları tez arada umitildi. Sol dáwirde shipovniklerge úlken itibardı E. Regel qarattı.

Onnan keyin tek ǵana eki tuwısshunas I.F. Shmalgauzen hám A.A. Lonachevski úyrendi. Birinshiden óziniń zamanası ushın Kiev átirapındaǵı shipovniklerge arnalǵan qimbatlı pikirdi usınıs etti. Ekinshiden Ukraina, Krim hám Kavkaz shipovniklerin úyreniwde júda kóp miynet qıldı. Biraq, Lonachevski óz isin aqırına jetkize almaydı. Ol tárepinen shipovniklerdi anıqlaw ushın kestelerdi ǴMA nıń Yevropa bóliminen . Krim hám Kavkazdan Ajelistan shipovnikler haqqındaǵı maqala hám kóplep ayırıqsha túrlerin Akademik A. A. Lonachevski “Herbarium Florae Rossicae” degi esletpeler qalǵan bolıp, ol ózi qılǵan islerinen júda az bólimin baspadan shıǵarǵan. Lonachevski tárepinen túrli formalar kóbirek Caninae seksiyasınan bolıp hám ol tárepinen úyrenilgen gerbariy qol jazbalar saqlanıp qalmaǵan. Bunday jaǵdayda ǴMA shipovnikleri maǵliwmatların Batis Yevropa alimları jumısı tuwıs monografiyasınan islew kerek boldı. Bul jerde birinshi orında kózge kóringen Belgiyalı tuwısshunas Crepin atın tilge alıw múmkin, ol pútkil ómirin tuwısti úyreniwge baǵıshlaǵan bolsa, Crepin tárepinen Lelingrad gerbariy materialların qaytadan islegen hám bunıń nátiyjesinde onıń kóp sanlı publikatsiyaları baspadan shıǵarılǵan.

Solay etip, ayırıqsha bólimleri ayırıqsha xarakteri hám tosattan esletpedegi tekserilgen gerbariy úlgilerin jabistirǵan yarlıqlar hám ayırıqsha. Bul bolsa shipovniklerdi úyreniwdegi úlken itibardi ózine tarttı. Kóp sanlı dubletler hám Crepin tárepinen qalǵan kolleksiyası hám onıń Bryusseldegi gerbariyleri zamanamızdı iri tuwıs úlgilerin Boulenger, tárepinen úyrenilgen hám Aziya shipovnikleri monografik sharxını baspadan shıǵarılıwında úlken ról oynaǵan [17].

Sunday-aq, Crepin siyaqlı, Boulenger hám tuwısshunaslıqtı “sintetiklik” jónelisi wákilleri esaplanadı. Sonıń ushın biziń shipovniklerimiz tuwrısındaǵı islerdi sistematik analizin kutıw múmkin emes. Tiykargı wazıypa etip , ĞMA shipovniklerin yarım ásir úyrenilgen, ayırım bir nátiyjelerin kiritiw jańa maǵluwmatlardı kiritilgen. shipovnikler monografiyası bul qayta islewde boslıqtı toltırıwshı sipatında qaraw múmkin. Máselen, bizge, anıq emes eski avtorlar tárepinen jazılǵan bul sinonimlerge tiyisli yamasa ĞMA aymaǵında anıqlanǵan pútin bir túrlerdi sanalı rawishte shıǵarılıp jiberilgen yamasa ańsat shifrovka qılınǵan. Usı atlar tiykarınan, úlken bólimi alle qashan esten shıǵarılǵan flora hám monografiyada ushramaydı. Ayırım bir túrleri ushın túrli avtorlar tárepinen úyrenilgen anıq emes taksonlıq belgiler shıǵarılıp jiberildi [18].

Al, sistematikalıq jaqtan Rosa L. tuwısın úyreniw júda quramalı esaplanadı. Bul jerde quramalı túrli toparlar ushın hár qiyli. Kóplegen seksiyaǵa tiyisli kúshli ishki tuwıs ózgeriwshenligi polesey payda qılıwda qabiletilik talap etiledi. Tekseriwdiń tiykargı metodlarınan geografiyalıq-morfologiyalıq metod esaplanadı.

Sunday-aq, Rosa L. tuwısı materialların qayta islesiw hám qollanbalar nátiyjesinde G.P.Sumnevich tárepinen Ózbekistan florası usınıs etildi. Ol tárepinen terilgen gerbariy materialları hám saqlanıp atırǵan gerbariyler, qollanbalardı úyreniw nátiyjesinde G.P.Sumnevich tuwıs sayaxatlarda tiykarınan túrli jaqın formalarlı hám kóp jaǵdayda gibritli kelip shıǵıwı nátiyjesinde jańa tuwıslar payda bolıwı menen shuǵıllanǵanlıǵın atap ótiw kerek. Bul óz gezeginde birgelikte alıp barılǵan. Shipovnikdiń uzaq formaları gerbariy materialların tábiyatda hám populyatsiya taralıwı menen baylanisli ekenligin aytip ótedi .

Shipovnik yamasa Roza tuwısı izertlewi qıyın, kóp ózgerisli tuwıslardıńbiri. Ózbekshe Namatak, Qaraqalpaqsha Shipovnik dep ataladı[6].

Onıń jabayı ósiwshi túri-shipovnik- túksiz yamasa shala tókli bes aǵzaları eki qatar gúl sırtına iye ósimlik. Jer sharınıń Arqa yarım sharında tarqalǵan. Shipovnikler toǵay a`tiraplarında, shetlerinde da`r`ya jaǵalarında, jıralarda, ormanlarda, dalalıqlarda ósedı. Orta Aziyanıńtawlı jerlerinde shipovnikler keń tarqalǵan. Shipovnikler túrinıń anıq sanı ele anıqlanbaǵan.

Alınǵan ayırım maǵlıwmatlar boyınsha tuwıs óz ishine 120-150 túrdi, al ekinshi maǵlıwmatlar boyınsha 300-350 túrdi ó ishine aladı. Solardıń 150 túri Rossiya florasında ushırasadı, olardan 50 túri-endemik yaǵnıy tek ǵana usı jerde ósiwge iykemlesken. Shipovnikler úsh toparǵa bólinedi. Olar aq, qızıl ha`m sarı. Olar arasında japıraq taslawshı ha`m máńgi jasıl formaları ushırasadı.

Al, aq gúllishipovniklerdiń gúlleri aq reńli bolıp «miywesi» (gipantiyası) qızıl reńli shireli boladı. Olar Qubla-Shıǵıs Aziyanıń ıǵallı subtropikalıq toǵaylarında ha`r qıylılıǵı ha`m oǵada kópligi menen genetikalıq jaqtan ózlerine jaqın ma`ńgi jasıl túrlerinen basım keledi. Jer sharınıń batıs yarım sharında ta`biyǵıy halda aq shipovniklar ushıraspaydı. Rossiyada aq shipovnikler siyrek ushırasadı. Olardan qızıl gúlli shipovnikler jer sharınıń batıs ha`m shıǵıs yarım sharlarında ushırasadı. Bul gruppa túrlerge baylıǵı menen parıqlanadı[5].

Házirgi waqıtta Shipovniktiń dúnya júzi boyınsha 120 turi, ǴMA territoriyasında bolsa 60 túri , Ózbekistanda 13 túri, Qaraqalpaqstanda 6 túri ósedı: *R. multiflora*, *R. chinensis*, *R. canina*, *R. majalis*, *R. alba* ha`m *R.damascena*.

Joqarıda kórsetilgenindey Shipovniktiń Ózbekistanda 13 túri ósedı ha`m olar tiykarinan C vitamini yaǵnıy askorbin kislotanıń muǵdari boyınsha standart talabin qanaatlandıra alatuǵın shipovnikler bolıp esaplanadı (2 kestede berilgen).

Ózbekistan hám Qaraqalpaqstanda ósetuǵın shipovnik túrleri

№	Latinsha ati	Qaraqalpaqsha ati
1	Rosa beggeriana Schrenk	Begger shipovnigi
2	Rosa rugosa Thunb	Búrissen shipovnigi
3	Rosa davurica Pall	Dauriya shipovnigi
4	Rosa zangezura P. Jarosch	Zangezur shipovnigi
5	Rosa canina L.	Iytmurin shipovnigi - (Qaraqalpaqstanda da ósedı)
6	Rosa majalis J.Herrm	May shipovnigi (Qaraqalpaqstanda da ósedı)
7	Rosa micrantha Smith	Maydagúl shipovnigi
8	Rosa tomentosa Smith	Paxmaq shipovnik
9	Rosa acicularis Lindl	Tikenli shipovnik
10	Rosa fedtschenkoana Regel	Fedchenko shipovnigi
11	Rosa corymbifera Borkh	Qalqanmurin shipovnigi
12	Rosa psammophla Chrshan	Qumsúyer shipovnik
13	Rosa kokanica (Regel.) Regel. ex Juz	Qóqon shipovnigi

Bul Shipovnik túrleri boyı 2 m ge jetetuǵın tikenli puta. Paqalı iyiliwshen bolıp, jiltiraq qónır-qızıl yamasa qızıl-bawirren túsli qabıq hámde tikenler menen qaplangan. Japıraǵı taq patlı, paqalda bandı menen izbe-iz jaylasqan. Japıraqshası (5-7) máyek tárizli formada hámde qirli. Gúlleri iri, jeke yamasa 2-3 den shaqalargá ornalasqan. Gúli qızıl, fiolet, sari yamasa aq renli, jaǵımlı . Gúl aldi japıraqları lanset tárizli. Keseshе japıraǵı hámde gúltaj japıraǵı 5 , atalıq hámde analıqlar kóp sanlı. Olardıń miywesi - gúl ornınan payda bolatuǵın shireli jalǵan miywe. Ishinde analıqlarınan payda bolǵan bir neshe haqıyqiy

miywe - g'ozalari bar. G'ozashasi ótkir ushli, kóp tükli bolıp, burshaq tárizli formağa iye boladi.

Olar may ayinan baslap, iyulğa shekem gúlleydi, miywesi avgust-sentyabrde pisedi. Shipovnik túrleri toғaylarda salma boylarında, putalar arasinda, tawlardın qurğaq taslaq jerlerinde hámde basqa jerlerde ósedi.

Ásirese Shipovniktın ayirim túrleri bir-birinen miywesiniń, paqal qabiğındağı tikenniń reńi, formasi, úlken-kishiligi hámde paqaldağı tikenler sani jaylasiwina qarap ayiriladi [20].

Rosa majalis J.Herrm - May shipovnigi boyi 1-1,5 m ge jetetuğun puta. Shaqalari jiltiraq, qońır-qızıl reńli qabiq penen qaplangan. Shaqalarındağı tikenleri japiraq baldağının tiykarğı bóleginen jup-jup bolıp jaylasqan. Bunnan tisqari, tuwri yamasa biraz qayirilğan tikenler shaqalardıń tómengi bóliminde júda kóp boladi. Japiraqshalarınń tómengi tárepinde jabisqan tükleri boladi hám bul ósimlik Moldova, Ukraina, Belarus, Boltiq boyi, Rossiyanıń Yevropa bóliminiń toғay hám toғay-shól zonasında, shıǵıs hám batis Sibirde, Qazaqistanda ushraydi.

Rosa acicularis Lindl - Tikenli shipovnik boyi onsha bálent bolmağan puta bolıp, shaqalari qońır reńli qabiq hámde jińishke, tuwri, dağal tükler (tikensheler) menen qaplangan. Japiraqtıń tiykar bóliminde 2 jińishke tiken bolıp, japiraqshasi túksiz boladi.

Rosa davurica Pall - Dawriya shipovnigi. Bul ósimliktiń shaqalari qońır-qızıl reńli qabiq menen qaplangan. Tikenleri qayirilğan bolıp, ekewden shaqalariniń tiykarında hámde japiraq qoltiğında jaylasqan. Japiraqshalarınń tómengi siyrek tükler hámde sari bezler menen qaplangan. Miywesi shar tárizli, diametri 1-1,5 sm ge teń, ol tiykarinan Shıǵıs Sibirdiń qubla rayonlarında hámde Uzaq Shıǵısta ushraydi.

Rosa beggeriana Schrenk - Begger shipovnigi. Shaqalari kógis reńli, tikenleri iri, oraq tárizli iyilgen, tiykar bólimi keń, sargısh reńli bolıp, japiraq tiykarında jup-jup bolıp jaylasqan. Topgúli - kópgúlli qalqan yamasa rovak. Keseshe japirağı putin, ótkir ushli, gúllegeney keyin joqariğa qarap

bağdarlangan . Miywesi mayda, shar tárizli, uzunlıǵı 0,5-1,4 sm qızıl reńli,piskennen keyin gúlkeseshesi tógiledi.

Natıyjede miywenıń joqarǵı bóliminde payda bolǵan tesikten ishindegi gozashalari hám tókleri kórinip turadi.

№1 -súwrette *Begger shipovnigi*

***Rosa fedtschenkoana* Regel – *Fedchenko shipovnigi*.**

Iri, boyı 2-3, ayırım jaǵdayda 6 m ge shekem jetetuǵın puta. Tikenleri iri, gorizantal jaylasqan, qatti, tiykar bólimi keńeygen bolıp, iri shaqalari tiǵız jaylasqan. Quramalı japiraq bólekleri - japiraqshalari qalıń, qońır, túksiz. Gúlleri iri, aq yamasa fiolet reńli. Miywesi iri (5 sm ge shekemgi uzunliqta), etli, toyǵın qızıl, máyek tárizli boladi.

***Rosa rugosa* Thunb - *Burisken shipovnik*.** Shaqalari kóp tikenli bolıp gorizantal jaylasqan. Quramalı japiraq bólekshelerinıń - japiraqshalari qalıń, burisken tómengi tárepi tókli. Gúlleri qızıl yamasa toyǵın qızıl reńli bolıp, jeke-jeke halda yamasa 3-4 paqal hám shaqalar ushında jaylasqan. Miywesi iri, shar tárizli, jıltıraq qızıl reńli, joqarǵı bóliminde joqarıǵa qarap

bağdarlangan keseshe japiraqlar boladi. Uzaq Shiğıs, Kamchatka hám Saxalinda teńizdın qumli jerlerinde ósedi. Buringı Awqamnın Yevropa bóliminde bağlar hám parklerde egiledi.

Rosa kokanica (Regel.) Regel. ex Juz- Qóqan shipovnigi. Qartayğan shaqalari toygın qonır, jas shaqalari qızıl bawir reń qabıq menen qaplangan. Tikenleri kóp, qatti úsh muyeshli, tiykar bólimi keńeygen, aziraq iyilgen. Gúlleri 1-2 jaylasqan, sari reńli. Keseshe japiraqlarınıń ushi biraz pár tarizli qirqılğan, tükli, ústingi tárepi bezli, pisken miywede joqarıǵa qarap bağdarlangan. Miywesi shar tárizli, diametri 1,5 sm, qonır bawir reń yamasa qara reńli. Orta Aziyanıń tawli aymaqlarında (Batis Tyan-Shan, Pomir-Oloy tawlari) nıń orta bólegine shekemgi bolğan aymaqlarda ósedi. Ózbekstannıń Tashkent, Namangan, Fergana, Samarqand, Qashqadarya hám Surxandarya walayatlarındaǵı tawli jerlerde tarqalğan.

R. canina L. - Iytmurin shipovnigi- Qaraqalpaqstanda keń tarqalğan sulıw-shirayli ósimliklerden biri esaplanadı. R. canina iri, 3 metrge shekem bolğan puta. Shaqalari bir neshe, juwan, tuwri, kúshsiz shaqalangán. Qartayğan shaqalarınıń qabıǵı kulreń-qızıl; jas shaqalariniki bolsa jasil yamasa jasil-qızıl. Tiykargı shaqalarınıń tikenleri kúshli, qatti, biraz tirnaq tárizli, ushi ótkirlesken 5–10 mm uzunliqta, biraz iyilgen, azmas úshmuyeshli keńeyip bargán. Jas paqallarda kóbirek kelte hám jınıshke boladi. Olardıń japiraqlar jasil, ayırım jaǵdayda tómengi bólegi kúlreń, olar sani (3)-5-7 boladi. Iri 15-50 mm uzunliqta, enine 7-25 mm de keńeygen máyek tárizli sozilğan, máyek tárizli yamasa elliptik formada eki tárepten jalańash yamasa joqari tárepi siyrek, tómennen jipek tárizli iyilgen. Japiraq qirlarınan tiykargá qaray ápiwayı tárizli hám eki márte tisshelege iye. Ózegi jalańash yamasa jumsaq iyilgen, jeke mayda tirnaq tárizli tikenler menen qaplangán, tikensheleri jınıshke 2 mm uzunliqta. Japiraq qaptallari iri, 2-3 sm uzunliqta., keń qanatli 3-9 mm enine keńeygen, joqarıǵa sozilğan qulaqshali (joqargı bólimi), eki tárepten jalańash

yamasa sirtqa iyilgen, ishki tárepi jalańash, shetleri bezli hám qulaqshalar arasındaǵı tesikshe ishki bólimi kirpik tárizli.[35]

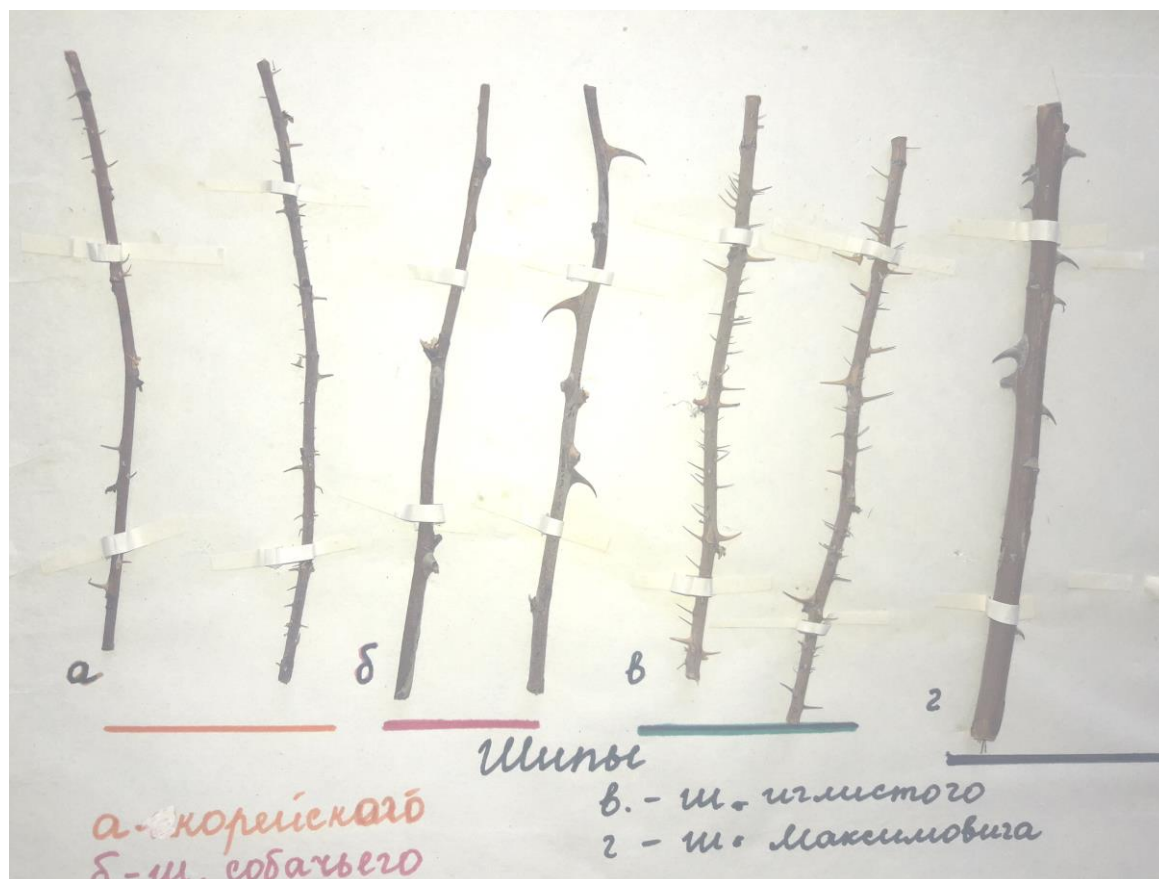

№2 - súwrette **R. canina L. - Iytmurin shipovnigi.**

Olardıń gúlleri 2–5 (yamasa kop) topgúlleri nayza tárizli, kem juwanlıqta birew boladi, 1-2 mm juwanlıqta hám 13-30 mm uzınlıqta, gúl ayaqlari boladi. Gúlpaptallari teri tarizli, lanset tarizli, ótkirlesgen 2-3 sm uzınlıqta, jalańash yamasa joqaridan tek ǵana orta bólimi iyilgen tómengi bólimi tómenge iyilgen, shetki qirlari mayda tıssheli hám uzın shaqalari bezli. Keseshе japiraqlari úshmuyesh tárizli 2-3 sm uzınlıqta, hámme bólimi eki tárepten pár tárizli qırqılǵanlıǵı, kóbinese ishki tárepi kóbirek iyilgen, gúllep bolǵannan soń kese japiraqlarınıń tómenge qarap baǵdarlanǵanlıǵı hámde miywe pisiwi aldında olardıń túsip ketiwi, jetilip pıskın miywesiniń joqari bóliminde tesiksheler

bolmasligi menen ajiralip turadi [20] . Olarda miywe toliq jetilemen degenshe tógiledi. Shaqalari qizgish yamasa aq, 4-6 sm diametri. Gipantiya qizil (qurqaq miywe temnofioletova- burnie), góshli, máyek tárizli yamasa soziq tárizli 2-3 sm uzunliqta, yamasa domalaq 1-2 sm uzunliqta, tegis, jiltiraq boladi.

№3 - súwrette Shipovnik ósimligi turlerinín paqallarinin duzilisi menen bir-birinen ayirmashiliqlari korsetilgen.

№3- súwret

Shipovnik ósimligi turlerinín paqallarinin duzilisi menen

Bir-birinen ayirmashiliqlari korsetilgen.

II bap. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń topıraq iqlim sháriyatları

2.1. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń topıraq quramı.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kópshilik territoriyası geologiyalıq kóz qarastan Turan platformasınıń ajıralmas bir bólegi. Ol tek tektonikalıq tárepten áyyemgi eralardan beri turǵın bolıp qalǵan, háreketsiz, turaqlı territoriya. Qaraqalpaqstan Respublikası topıraq qatlamları, klimati keskin kontenental, shól klimati sharayatında payda bolǵan. Biraqta Respublikamızdın barlıq jerlerinde tórtinshi dáwirde derlik birgelikli klimat sharayatı bolǵan ekenligine qaramastan, territoriya boyınsha, topıraq payda bolǵan taw jınıslarınıń bir tegis jaylasıwı sebepli, onda hár qıylı topıraq túrlerin payda etken [16].

Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı kópshilik topıraq qatlamları ózimizdegi diyxansılıq maqsetinde keń masshtabta paydalanılıp atırǵan basqa topıraqlardan mineral zatlarǵa bay, al organik zatlarǵa jarlılıǵı menen ajırılıp turadı. Territoriyada jıllıq jawın shashın muǵdarınıń hádden tisqarı az bolıp, al oǵan qaraǵanda jıllıq puwlanıw múmkinshiliginiń bir neshe ese kóp ekenliginen topıraqtın betinde júdá kóp muǵdarda duzlardıń toplanıp qalıwı Respublikamızda ushırasatuǵın topıraqlarǵa tán bolǵan qasiyetlerdin biri.

Qaraqalpaqstan Respublikası geografıyalıq jaylasqan ornı boyınsha shól zonasına tuwra keletuǵınlıǵınan, onıń zonallıq topıraǵı **boz topıraq** biraqta topıraqtın payda bolıwı hám rawajlanıwı Ámiwdárya menen tıǵız baylanıslı territoriya esaplanatuǵın dárya deltası ózine xarakterli alliyuvial topıraqları menen ajırılıp turadı.

Batpaqlı topıraqlar deltasındaǵı topıraqlardıń basqa túrlerine qaraǵandı ıǵallanıw rejiminiń barqulla jetkilikli bolıwı menen xarakterlenedi. Óytkeni barmulla topıraqlarda jer astı suwlarınıń qáddi topıraqtın betine jaqın jaylasqan boladı. Batpaqlı topıraqlar ushıraytuǵın jerler Ámiwdárya suw tasqını bolatuǵın aylarda birinshi náwbette suw alıw qáwpı turatuǵın territoriyalar. Sonlıqtan da batpaqlı topıraqlarda tirishilik ushın kislorodtıń jetispewshiligi kútileti. Usıǵan baylanıslı bul túrdegi topıraqlarda ósimliklerdin tamır sisteması kóbinese onıń tek

joqarı qabatı ǵana jaqsı rawajlanadı. *Batpaqlı* otlaqlı topıraqlar oypatlıqlardıń janbawırlarında, Ámiwdárya hám onıń tarmaqlarınıń ańǵarlarına jaqın jaylasqan jerlerdegi biyikliklew uchastkalarǵa xarakterli. Olar otlaqlı topıraqlardıń ishindegi jergilikli kishi-girim oypawıtlarda da ushıraydı.

Otlaqlı topıraqlar kóbinese Respublikamızdaǵı barlıq suwǵarıw tawlarınıń átiraplarında ushıraydı. Olar Ámiwdárwnıń deltasındaǵı házirgi irrigatsiyalıq jer fondınıń tiykarın quraydı. Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı otlaqtı topıraqlardıń derlik hámmeı házirgi waqıtta diyxansılıq ushın paydalanıp otırǵan jerler. Otlaqlı topıraqlar batpaqlı hám otlaqlı-batpaqlı topıraqlarǵa usap gidromorflı topıraqlar gruppasına kiretuǵın bolǵanlıqtan, Ámiwdáryanıń basqa topıraqlar túrlerine qaraǵanda olar diyxansılıq kóz qarasınan ózine xarakterli ózgeshelikleri menen parq qıladı. Usı túrdegi topıraqlarda diyxansılıqtan normal, turaqlı zúraát alıw ushın eń birinshi náwbette jer astı suwları qáddiniń kóteriliwine múminshilik bermey, al batpaqlı hám otlaqlı-batpaqlı topıraqlarda bolsa, hátteki jer astı suwları qáddiniń tómén túsiriliwi ushın ilajlar qollanılıwı zárúr.

Ekinshi, bul túrdegi topıraqlar jer astı suwları menen bárqulla baylanısta bolatuǵınlıǵınan, shól klimatlı sharayatında topıraqtıń betinde duz toplanıp qalıwına múminshilik tuwıla beredi. Oǵan qarsı agrotexnikalıq ilajlar qollanılmaǵan jaǵdayda, bunday túrdegi topıraqlardıń ishindegi kebirlerdiń payda bolıwı da itimal. Batpaqlı, batpaqlı-otlaqlı hám otlaqlı topıraqlar Qaraqalpaqstan Respublikasınıń territoriyasında 1 mln. 93 mın gektar jerdi iyelep, ol pútkil Respublikadaǵı topıraqlardıń jaylasqan maydanınıń 8.1% in quraydı. Olardıń ishinde diyxansılıq kóz qarasınan júdá áhmiyetli otlaqlı topıraqlar. Olar Respublikada 500 mın gektarǵa shamalas territoriyada ushıraydı.

Otlaqlı taqırlı topıraqlar otlaqlı topıraqlardıń átirapında júdá tar polosada jaylasqan. Tek Ámiwdáryanıń házirgi ańǵarınıń boylarındaǵı úlken bolmaǵan maydanı ǵana toǵay ósimlikleri qaplap atırǵan tıń jerler esaplanadı. Otaqlı-taqırlı topıraqlar Qaraqalpaqstan Respublikasında 271 mın gektar maydandı iyeleydi.

Taqırlı topıraqlar Respublikamızdaǵı házirgi waqıtta diyxansılıq zonasınan sırtta jaylasqan. Taqırlı topıraqlar kóbinese Ámiwdáryanıń deltasınıń arqa-shıǵıs,

batıs hám túslik-shıǵıs bólimlerinde keń tarqalǵan. Ulıwma alǵanda, taqırlı topıraqlar Ámiwdárya deltasındaǵı júdá kóbirek tarqalǵan topıraqlar túrine kiredi. Olar pútkil Qaraqalpaqstan territoriyasında 907 mın gektar maydandı iyelep jatır. Ol otlaqlı topıraqlardıń iyelegen maydanına qaraǵanda eki ese kóp degen sóz. Biraq búgingi kúnge shekem olardıń tek kútá az bólimi ǵana diyxansılıq ushın ózlestirilgen. Respublikamızdaǵı kútá perspektivalı territoriyalar esaplaradı.

Taqırlar- Ámiwdárya deltasında, kóbinese takırlı topıraqlar jaylasqan massivlerde hár jerde ataw-ataw túrinde ushıraydı. Taqırlardı Qaraqalpaqstan Ústirti hám Qızılqumda da kóplep ushıratuǵa boladı. Taqırlar pútkil Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasında 33 mın gektar maydandı iyeleydi. Taqırlar diyxansılıq kóz qarasınan ózlestiriwge kútá qıyın uchastkalar.

Kebirlikler- ádette Ámiwdáryanıń deltasındaǵı topıraqlardıń barlıq túrleriniń ishinde de, biraqta kútá kishi mashtabta ushıraydı. Kebirler pútkil Qaraqalpaqstan Respublikası jer fondınıń 4.7 % in iyelep 635.000 ga maydandı óz ishine aladı. İyelegen maydanı boyınsha Respublikamızda sur-qońır topıraqlar birinshi orında turadı. Bul túrdegi topıraqlar ataw-ataw túrinde áyyemgi qaldıq taw esaplanatuǵın Sultan Uáyis tawı, Beltaw, Qusxanataw, Qızıljar, Qırantaw ústurtliklerinde ushıraydı. Al olardıń keń mashtabta tarqalıwı Qaraqalpaqstan Ústúrtine xarakterli.

2.2. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimat ózgeshelikleri

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimat ózgeshelikleri keskin kontinentallıǵı menen xarakterlenedi.

Ámydaryanıń tómengi deltasında jazı issi háwasi qurǵaq, turaqlı ashıq kúnleri kóp, sutkaliq temperaturası keskin ózgerip turadı.

Qısı Ózbekstannıń basqa bólimlerine qaraǵanda suwıq. Bul territoriyada kóbinese arqanıń suwıq hawa massası ústemlik etedi.

Jawın-shashınıń jıllıq muǵdari deltanıń arqa bóliminde 100-110 mm boladı. Bular kóbinese báhárde hám qista túsedi.

Qardıń jabiwi turaqlı emes, al ayırım jıllar jawmay da qaladı.

Iǵallıqtıń muǵdari boyınsha bul jerler Ózbekistannıń eń qurǵaq bólimi bolıp esaplanadı.

Hawanıń ortasha temperaturası jazda (iyul) arqada 26 °C, al túslikte 28,2 °C maksimal temperatura 43 °C-44 °C issi. Minimal temperaturası ayırım jılları 32 °C qa shekem tómeydi.

Ósimliklerdiń vegetatsiya dáwiri (temperaturası 5°C tan joqarı), 219-230 kókke soziladı.

Ámiwdaryanıń shep jaǵalawlari, xojeli rayonınıń aymaǵında jaylasqan topiraqlar. Ámiwdaryanıń shep jaǵalawlarında ushirasatuǵın shorlangan topiraqlar.

Klimattıń kontinentallıǵı qubladan arqaǵa kúsheye baslaydı. Ortasha jıl boyliq jawın-shashın, qar muǵdari 70 mm den 100 mm ayirmashiliqqa iye. Olardıń kópshilik muǵdari qisqi hám báhárgi aylarǵa tuwra keledi, jazda hám gúzde az jawadı, jawın shashınıń eń kóp muǵdari mart ayına tuwra keledi.

Ortasha kóp jıllıq maǵliwmatlar boyınsha Nókiste 13 mm, al aprel, may ayında 20-25 mm ge shekem jawın-shashın boladı. 2002 jılı báhár ayınıń erte kelgeni menen mart hám aprel aylarında Nókiste jawın-shashinnin muǵdari júdá kóp boladı.

Klimat jaǵınan Qaraqalpaqstan respublikasınıń arqa hám qubla bólıleri bir-biri menen ajiriladı. Temperaturası summası shımbayda (arqa) 3778, Tórtkúlde

(qubla) 4416 qubla zona menen saliatirǵanda arqa zonada vegetatsiya dáwiri 13-17 kúnge qiaqa. Ortasha jil boyliq temperaturasi 10-12 ádewir suwıq aylar dekabr, yanvar aylari. Yanvar ortasha ayliq temperaturasi Shimbayda 7,6, Nókiste 6,9 uliwma Qaraqalpaqstannıń territoriyasi boyınsha 6 absolyut minimum 31 gradustan 35 gradusqa shekem jetedi, tek Aral teńiziniń jaǵalarında ol 28 gradusqa jetedi.

Báhárdegi sońǵı izǵırıq samallı ayazlar qubla bóliminde 20 aprelde, arqa bóliminde 23 aprelde baslanadi, erte gúzgi ayazlar qubla bóliminde 25 oktyabrde arqa bóliminde 10 oktyabrde baslanadi. Izǵırıq qatti ayazlar dáwirinde temperaturasi 1 gradustan 5 gradusqa shekem boladi. Jil dawamında derlik sekundına 2-4-8 metr ayirim jaǵdaylarda 15-20 metr tezlik penen arqadan hám arqa shıǵıstan samallar esip turadi.

Hawanıń jilliq absulyut iǵallıq muǵdari Qaraqalpaqstanda joqari. Ol 8,0 den 10,0 mb aralıǵında boladi. Jilliq jilli máwsiminde 12-17 mb ǵa shekem jetedi, qista ol 4,6 mb ǵa shekem tómeydi. Hawanıń salıstırma iǵallıǵı jazda tómey, qista joqari boladi [16].

2.3. Tekseriw obiecti hám izertlew metodikasi

Bul tema boyinsha tekseriw obiecti etip Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Tábiyattaniw fakulteti átirapında ósip turǵan R.canina yamasa iytmurin shipobnik hám R. beggeriana Schrenk - Begger shipovnigi. ósimligi tańlap alindi.

Fenologiyaliq baqlaw S.V. Sokolovtiń (1952) metodikasi boyinsha ótkerildi bunda ósimliktiń qislaǵannan keyingi jaǵdayına, vegetatsiya xarakterine, ósiwine, miywelewine, qisqa tayarlanıwına diqqat awdardı.

Vegetatsiyanıń baslanıwı búrtiktiń búrtıwı menen al, vegetatsiyanıń keyingi tamamlanıwı japiraqtıń túsiwı menen belgilenedi.

Gúllewdiń baslanǵan waqti ósimliktegi ayrim gúllerdiń barlıq ğumshasınıń 10% ke jaqın) gúllegen waqıtta, al massalıq gúllewı ğumshanıń 70 % gúlli ashılǵan waqıtta, al gúllewdiń tamamlanıwı eń keyingi gúldeń gúl japiraqları túsken waqıtta alinadı.

Miywelerdiń pisiwine baslanıwı ayirim miywelerdiń pisiwı menen (10 %) al, massalıq pisiwı 70 – 75 % miywe pisken waqıtta alinadı. Japiraqtıń payda bolǵan waqtında hám ósimlikler gúllegen waqıtta baqlaw hár kúni júrgiziledi, al qalǵan waqıtta 5 kúnnen baqlanıp bariladı

Izertlewdiń nátiyjesinde biziń respublikamız shariyatında kóklemzarlastiriwda házirgi waqıtta keń kólemde ósirilip atırǵan R.canina yamasa iytmurin shipobnik hám R. beggeriana Schrenk - Begger shipovnigi ósimliginiń gúlley hám miyweliwge kirisiw múddetleri, olardıń sirtqi ortalıq tásirlerine beyimlesiy protsessleri aniqlanadı. Bul ósimliklerdi úyreniwdiń birden bir usılları bolıp, olardıń máwsimlik rawajlanıw ritmlerin salıstırma túrde izertlew bolıp esaplanadı. Bul olardıń hár qiyli rawajlanıw fazaların aniqlap qoymastan izertlenetuǵın ósimliklerdiń shidamlılıǵın, ónimliligini, kóklemzarlastiriwdaǵı áhmiyetin bahalawǵa boladı.

Qaladaǵı puta ósimlikleri qırqıw júrgiziwdi talap etedi. Qırqıw sanitariyalıq, forma beriwshi hám jasartıw maqsetinde forma beriwshi bolıp bólinedi [4].

Qirqiw sektor, pishqi, shaqa keskish yamasa baǵ pishaǵı járdeminde júrgiziledi. Kesilgen jerler 2 sm den assa baǵ mayı yamasa qabıqtıń túsindegidey olifke ertilgen maylı kraska menen jaǵıladı [15,18].

1. Sanitariyalıq qirqiw- ósimliklerdi qırǵaq, kesel hám singan putaq yamasa shaqalardı alıp taslaw maqsetinde júrgiziledi. Bul ilaj múmkinshiligi bolǵansha vegetatsiyalıq dáwirde júrgiziledi.

2. Forma beriw maqsetinde qirqiw- jas nállerge keleshek aǵashtıń bekkem tiykarin jasaw maqsetinde júrgiziledi. Ol ósimlikti turaqlı ornına otırǵızǵannan keyingi birinshi 4-6 jıl ishinde (qıstıń ayaǵınan baslap vegetatsiya dáwiri baslanǵanǵa shekem) júrgiziledi.

Tez ósiwshi aǵash túrlerine forma beriw maqsetinde qirqiw- hár jılı, al áste ósiwshi túrlei 2-3 jılǵa bir márte júrgiziledi. Ósimliktiń turqına forma beriwdi otırǵızılǵannan keyin ekinshi jılı baslaw kerek. Forma beriw maqsetinde qirqiw menen birgelikte ósimliktiń turqına siyrekletiwde júrgiziledi.

3. Formalandiriw yamasa shirpiw- ósimliklerge yamasa ósimliklerdiń gruppasına turiqtıń belgili bir formasın (shar, piramida hám t. b.) beriw ushin qollanıladi. Janlı qoralardı hám bordyurlardı qirqiw ósimlikler ele oyanbaǵan waqıtta erte qırqıladi, onda túptiń uliwma gabitusınan shıǵıp turǵan ayırım putalar hám shaqalar qisqartıladi, sonday-aq siyrekletiledi hám qurǵaq shaqalar kesip taslanadi [9].

Janlı qoralardı kesilen piramida túrinde qıyalaw 70-75⁰ múyesh jasap forma bergen jaqsı.

Vegetatsiyalıq dáwir ishinde jas shaqalardıń 10-12 sm biyiklikke ósiwine baylanisli qirqiw 2-3 mártebe qaytalanıladi. Qirqiwdiń muǵdarı 4-5 sm.

Shiraylı gúlleytuǵın putalardı qirqiw. Shiraylı gúlleytuǵın putalardı qirqiwmiywe búrtikleriniń qalıplesiwinin biologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıp júrgiziw kerek.

a) Miywe búrtikleri ótken jılı ósken shaqalardıń joqarǵı bóleginde qalıplesken putalarda (shipovnik, siren, kalina, biryuchina hám t. b.) túpke qaytadan forma

bergen yamasa jasartiw júrgizgen jaǵdayda shaqalardıń ushi qirqiladi. Bul putalar qirqılǵan jili gúllemeydi.

b) Miywe búrtikleri ótken jilǵı ósken shaqalardıń uzınsha boyına yamasa yarimin ashekem qalıplesken putalarǵa (shipovnik, jasmin, boyarishnik, roza, siren, bobovnik rakitnik hám basqalar) shaqalarin qisaqrtiw jili menen qiriqqa jaǵdayda bul ósimliklerdiń qirqqan jili gúllewi tómeneleydi. Putalardıń bul gruppasında, joqaridaǵı putalarǵa usatıp yaǵniy tupke forma beriw jasartiw júrgiziw zárurligi tuwǵanda qirqiw kerek.

v) Miywe búrtikleri biyilǵı jili ósken shaqalarda qalıplesken putalardi putaq hám shaqalarin qiaqartiw jili menen qirqiwǵa boladi. Bunday qirqqan jili ósimliktiń gúllewine ziyani tiymeydi. Bul gruppaga: shipovnik, poliantli, romantantli rozalar, gortenziyalar, ryabnik, jıńǵıl, deytsiya, amorfa hám basqalar kiredi.

Jasartiw (kúshli qirqiw), ázzilegen (ósiw tómenelegen, ushabasi quwraǵan hám sol siyaqli) aǵash hám putalarda uyiqlawshi búrtiklerden kúshli ósiw payda etiw ushin júrgiziledi.

Saw, kúshli putalari bar jaraqatlanbaǵan turiqqa iye aǵash hám putalardi jasartiwǵa boladi. Jasartiw júrgiziletuǵın aǵash túrleri jaqsi shaqa payda etiw qásiyetlerine iye bolıw kerek. Jasartiwdi qistiń aqirında vegetatsiya dáwiri baslanaman degen she júrgizgen jaqsi. Jasartiw waqtında turiqtıń barlıq skelet putaqlari birden qirqiliwi kerek. Qirqiw waqtında putaqlardıń jaylasıw tártibin saqlaǵan jaqsi. Kesiw ósiwshi putaqtıń ústinen tegis etip islenedi, kesilgen baǵ zamaskasi menen sabiladi. Iyne japiraqli túrlerdiń aǵash hám putalarin jasartiwǵa bolmaydi. Ósimliklerdi pishqi menen qirqiw- bul ósimliklerdiń turiqlarina sistemali túrde tárbiya berilmegen jaǵdayda ǵana ruxsat etiledi. Pishqi menen keskende kesilgen jeri tegis bolıwi zárúr, ol dizenfektsiyalanadi hám baǵ mayı jaǵıladı. Pishqi menen kesiwdi jaqsi shaqa payda etiw qásiyetine iye bolǵan aǵash hám putalarǵa júrgiziwge boladi [8,20,24,].

III – bap. Alingan nátiyjeler hám onıń analizi

3.1. Shipovnik ósimliginiń ósiwi hám rawajlanıwı

Bul Shipovnik ósimlikleri jaqtılıqtı súyiwshi topıraqtıńıǵallıǵına ha`m ónimdarlıǵına talapshań. Gorizantal` tamırlardıńtiykarǵı massası 15-40 sm tereńlikte jaylasqan. Vertikal` tamırlar 2,5 m shekem tereńlikke jetedi ush jasınan baslap miywe beredi. Shipovnik miywesinińzúra`a`ti ha`r bir putada 0,2-3,5 kg bir putasınıńtirishiligi 25-30 jıl.

Nókis botanika baǵı jaǵdayında 2011- 2012 jılǵı alingan magliwmatlarǵa qaraǵanda shipovnik túrleriniń gúllew múddetleri úyrenilgen. 2011-jılı gúllewdiń dawamlılıǵı 13-18 kún aralıǵında bolsa, 2013-jılı 9 - 18 kún dawam etken [2]. Roza tuwısına 450 den aslam túr kirip, olar Polyar dógereginen subtropikalıq territoriyaǵa shekem barlıq jerde tarqalǵan. Al, GMA territoriyasında bolsa 60 túri, Ózbekistanda 13 túri, Qaraqalpaqstanda 6 túri ósetuǵınlıǵı atap ótilgen. solardan : R.multiflora, R.chinensis, R.canina, R.majalis, R.alba hám R.damassena.**P.Xalmuratov**

Kestede kórsetilgenindey 2011-jılı Nókis jaǵdayında birinshi bolıp vitaminli shipovnik, keyin ala bolsa R.canina, R.coriana, R. Beggeriana gúllegen.

Gúllewdiń dawamlılıǵı boyınsha bolsa eń uzaq dawam etken tikenekli shipovnik (18 kún), al vitaminli shipovnik (17 kún) , Koreya shipovnigi (15 kún), Begger shipovnigi (14 kún), Itmurin shipovnigi bolsa (13 kún) dawamında gúllegen.

2012-jılı bolsa Nókis botanika baǵı jaǵdaylarında taǵı da birinshi bolıp vitaminli shipovnik (17 .V) gúllegen, keyin ala itmurin hám Koreya shipovnik

(21.V-22.V). Nókis jaǵdayında eń keyin tikenekli shipovnigi (24.V) gúllegen. Biraq bul túr Tórtkul jaǵdayında 15.V gúllep baslaǵan hám 27.V da gúllewin tamamlaǵan. [2]

Shipovnik túrlertiniń gúllew múddeti (2011-2012)

№	Túrdań ati	2011			
		Baslaniwi	Massaliq gúllewi	Tamam boliwi	Gúllew dawamlılıǵı kún
1	Itmurin shipovnigi	2.V	9.V	15.V	13
2	Koreya shipovnigi	1.V	8.V	16.V	15
3	Begger shipovnigi	5.V	13.V	19.V	14
4	Bitaminli shipovnigi	23.IV	2.V	9.V	17
5	Tikenekli shipovnik	3.V	6.V	20.V	18
2012					
6	Itmurin shipovnigi	21.V	24.V	5.VI	14
7	Koreya shipovnigi	22.V	24.V	31.V	9
8	Begger shipovnigi	21.V	25.V	19.VI	18
9	Bitaminli shipovnigi	17.IV	21.V	29.V	12
10	Tikenekli shipovnik	15.V	19.V	27.V	12

Shipovnik miywesiniń zúraátı hár bir putada 0,2-3,5 kg bolsa, bir putasiniń jasaw dawamlılıǵı 30 jıl.

Shipovnik túrleriniń ishinde vitaminge bay bolǵan, iri miyweli, mol zúraátli, ziyankeslerge shidamli túrlerin ósiriwge kóp itibar beriledi.

Jas tuqimnan shiqqan shipovniktuń birinshi paqali uzaq jasamaydi. Olar 2-3 jıldıń ishinde gúllep miywe berip, keyin taza paqallar menen ornin awmastiradi. Qolayli sharayatta juwan hám biyik bolıp ósedı keyin ala shaqalari maydalanıp, aqırında oni alıp júriwshi paqal quwrap qiladi. Bunday tirishilik prosessi, yaǵniy gónesiniń quwrap, tazasiniń awmasıp turiwi birneshe ret qaytalanadi.

Gúllewi menen miywesiniń pisiwi R.canina da 98 kún, R.Coriana da 60 kún, R. beggeriana da 75 kún, vitaminli shipovnikte 6 kún, R.aciculararis 99 kúndi quraydi.

Úy uchaskasi jaǵdayında birinshi bolıp vitaminli shipovniktıń miyweleri pisken (23.06), keyin ala R.canina (30.06), R.beggeriana (19.07), R. canina (08.08) hám R. acicularus (12.08) pisken.

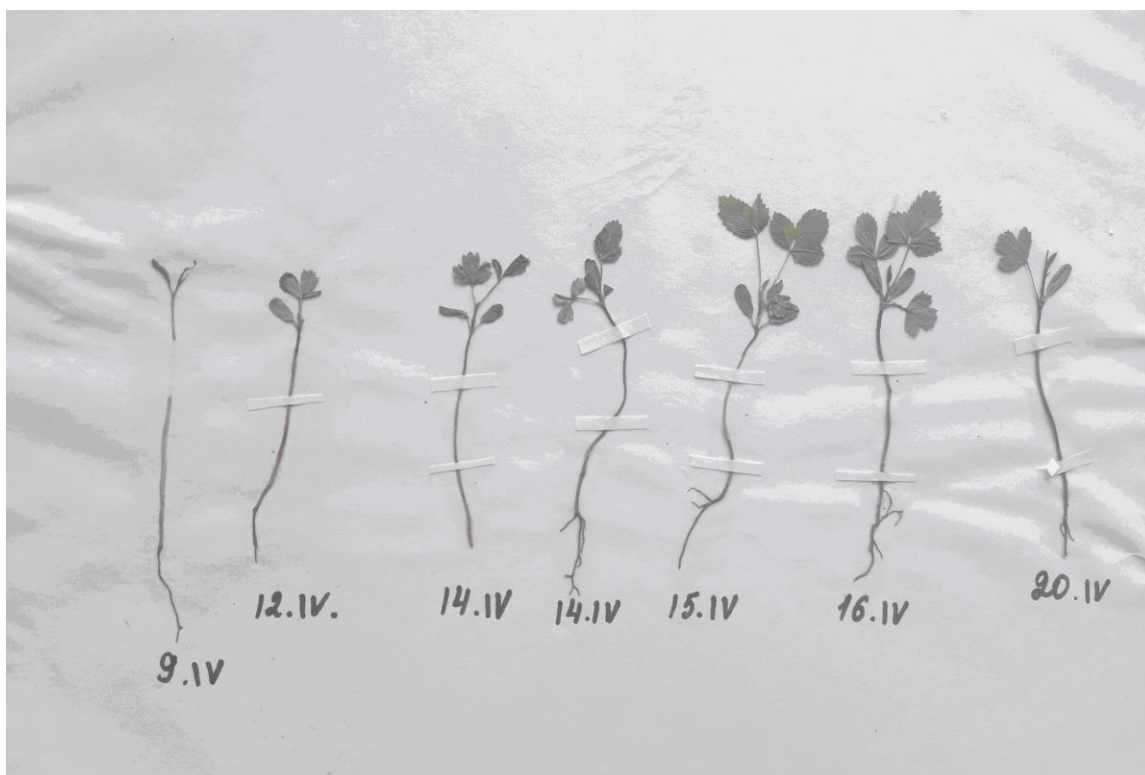
Miywelerden keyin miywenıń pisiwine deyin miywenıń reńi áste-aqırın ózgere baslaydı. R.canina miyweleri dáslep jasil reńde boladı. Al, pisken waqıtta bolsa qońır qızıl reńde boladı [2].

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik t universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip rawajlanıp atırǵan shipovnik Rácanina hám R.begger türleriniń gúllew biologiyası úyrenildi .

Belgili ósimliklerdiń ósip, rawajlanıwında generativ organlariniń gúliniń áhmiyeti júdá úlken , sebebi gúlден miywe payda boladı.

2017-jılı shipovniktıń R.canina hám Rosa beggeriana Schrenk türleriniń tuqimnan kógerip shıǵıwın úyrenip qaraǵanimızda 10- martta egilgende, ónip shıǵıwı 17-18- mart kúnlerinde baqlandı. 2017-jıldıń 9.04 -20.04 aralıǵındaǵı R.canina hám 14.04 -24.04 aralıǵındaǵı Rosa beggeriana Schrenk türleriniń osip rawajlanıwı №4-5 súwretlerde kórsetilgen. Bul türlerdi úyrenip qaraǵanimızda shipovniktıń R.canina túrinde ósip rawajlanıwı Rosa beggeriana Schrenk túrine qaraǵanda tóménirek ekenligin kóriwge boladı, sebebi ayirmashılıǵın payda etken japiraqlariniń sanınanda kóriwge boladı.

Baqlaw ushın Berdaq nomidagi Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip rawajlanıp atırǵan shipovnik ósimligi alınıp, olardıń biyikligi 100-150 sm, biraq 2- talabalar jataqxanası dógeregindegi shipovnik ósimligine forma berilgen hám jańa payda bolǵan shaqalariniń uzınlıǵı 20.05.2016 jıldıǵı biyikligi ortasha 20-30 smge jetkenligi anıqlandı.

№4- súwret shipovniktiń *R.canina* túriniń ósip rawajlanıwı.

№ 5 súwret shipovniktiń *R.beggeriana* Schrenk túriniń ósip rawajlanıwı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik t universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip rawajlanıp atırǵan shipovniktiń R.canina hám Rosa beggeriana Schrenk túrleriniń ósip rawajlanıwin úyrenip qaraǵanimızda tómendegi maǵlıwmatlarǵa iye boldıq. №

Bul túrler Tabiyattanıw fakulteti átirapına 2012-2013 oqıw jılları qálemsheden egilgen bolıp, 2017-2018 oqıw jılları onıń biyikligi 200-220 sm aralıqta . Shipovniktiń R.canina hám R.beggeriana Schrenk túrleriniń jas shaqalarınıń ósip rawajlanıwin úyrenip qaraǵanimızda R.canina túri belgili dárejede joqarı ósimge iye bolǵanlıǵın kórdik. Ol tómendegi № 4 keste

№ 4 keste

Shipovnik túrleriniń ósip rawajlanıwı (2017-2018)

№	Shipovnik túrleri	Aylar, sm					
		mart	aprel	may	iyun	iyul	avgust
1	R.canina	100/100	130/140	150/166	165/178	175/186	186/ 198
2	R.beggeriana Schrenk	100/100	120/130	140/154	152/164	164	178

Bul keste de shipovniktiń R.canina túri, R. beggeriana Schrenk túrine qaraǵanda jıllıq ósimi menen pariqladı, bunda hár aydıń birinshi on kúnligin baqlaw ushin belgilep alındı, misali shipovniktiń eki túrininde 2017-jılları mart ayınıń birinshi on kúnliginde 100 sm biyikliktegi shaqanı belgilep alǵan bolsaq nátiyje sezilerli dárejede kórindi yaǵniy jıllıq ósim 98-64 sm ayirmashilikti kórdik.

Shipovniktiń R.canina túri R. beggeriana Schrenk túrine qaraǵanda biziń sháriyatımızda jaqsı ósip rawajlanıwı belgili boldı. Bunday joqarı ósimge iye bolıw degenimiz olarda miywe elementleriniń kóbeyiwine alıp keledi.

Nállerdı gúz aylarında yamasa erte báhárde qatar aralıǵı 5-6 m, nal aralıǵı 2-3 m qılıp otırǵızıp shipovnik baǵların payda etiw múmkin. Shipovnik maydanlarında Qatar araların islew menen birge zamarriqli, virusli keselliklerge qarsi gúres alıp bariw, azotli tóginler menen aziqlandırıw hám gúz aylarında organik tóginler menen tamiyinlew kerek boladı.

Shipovnik ósimligin vegetativ jol menen kóbeytiw usılları : Shipovnik ósimliginiń túrlerin vegetativ kóbeytiw tuqiminan kóbeytiwge qaraǵanda bir qansha qolaylı bolıp, sebebi olardan erte ónim alıwǵa boladı. Olardı bul usıl menen kóbeytiwde 30-35 sm uzunlıqta ósimlik paqallarınan qálemshele tayarlanadı. Olardı úsh táreplerin joqarıǵa qaratıp baw-baw qilinip jerge kómp qoyıladı. Mart ayınıń baslarında qálemshele qatar aralıǵı 70-75 sm, nal aralıǵı 30-35 sm qılıp alınǵan qálemshele egip shıǵıladı. Bul qálemshele 10-15 sm bólimi topıraqtan shıǵıp turiwi kerek. Ósimlikti eki jıl dawamında jaqsı qarap ósiriledi. Úshinshi jılǵa barǵanda mart ayınıń birinshi on kúnliginde plantatsiyalar payda etiw ushın tayarlanǵan jerge qatar aralıǵı 5-6 m, nal aralıǵı 2,0-3,0 m aralıqta egip shıǵıladı. Ósimlikti egiwde nal hám qatar aralıǵına islew beriw hám onıń ónimin terip alıw esabına itibar beriliwi kerek.

Bul Shipovnik egilgen qatarlar jaqınnan suwǵariw ushın qariqlar alinadı hám qatarlardıǵı topıraq tolıq izǵarlanatuǵın dárejede suwǵarıladı, keyin kultivatsiya qilinadı, shuqurshalardan ósip shıqqan iri jabayı shópler qolda julıp taslanadı. Bunda usını hám názerde tutiw kerek, kultivatsiya tereń batqanında yamasa qol kúshi menen tereń shawılǵanında tamir tarmaǵı ziyanlanıwi múmkin. Tamir ziyanlanǵan jerde paqallar kóbeyip ketedi, ol ósimlik túrinıń rawajlanıwına kesent beredi, túptiń ónimi kemeyedi. Payda bolǵan tamir paqalları áste alınıp taslanıwi kerek. Eger onıń tamir tarmaǵı jaqsı rawajlanǵan bolsa, nabit bolǵan náller ornına egiledi. Eger tamirları jaqsı rawajlanbaǵan, kesilgen bolsa, jaqsı rawajlanaman deǵenshe bólek jerge kóshirip ótkeriledi. Usınıs etilgen agrotexnikalıq qádeler saqlansa jaqsı sortlı shipovnikler egilgeninen keyingi ekinshi jılı miywege kiredi. Náller 2-3 jılı hám onnan keyingi jıllarda miywe berip baslaydı.

Bul Shipovnik egilgen jerlerge gektar esabına 110 kg azot, 80kg fosfor hám 60 kg kaliy tóginı beriledi. Tóginler suwǵariwdan aldın beriliwi maqsetke muwapıq. Shipovnik ósimliginiń paqalları 5 jılǵa shekem ósip turadı, keyin olar ósip shıǵıwi menen almasıriladı. Eski paqallar waqti-waqti menen qırqıp taslanadı, yamasa hár 6-7 jılda egin atızlardıń hámme paqalları alıp taslanıp, jasartirilǵan egin maydanları bir jıldan keyin gúllep, miywe beredi. Shipovniktiń tiykarǵı

keselligi japiraq hám jas paqallari, shaqalarina kúye tárizli zamariq tusıwı esaplanadı. Óğan qarsi guresiw ushın ósimlik altingugurt untaǵı menen seven aralaspası járdeminde islew beriledi. Hár gektar jerge 20-30 kg altinkukurt hám 1-2,4 kg seven salınadı.

Kesellengen Shipovnik penen is alıp barılǵanda qalıń qolǵap kiyiw zárúr boladı. Óğan islew beriwdi hám olardan paydalaniwda arnawlı kónlikpe hám bilimge iye bolǵan adamlar shuǵıllaniwi talap etiledi [19].

Belgili ósimliklerdiń ósip, rawajlanıwında generativ organlarınń gúliniń áhmiyeti júdá úlken , sebebi gúlден miywe payda boladı.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik t universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip rawajlanıp atırǵan shipovniktiń R.canina hám R. beggeriana Schrenk túrleriniń gúllew biologiyası úyrenildi, ol № 5 kesteде берілген.

№ 5 keste

Shipovnik túrleriniń gúllew dáwiri

№	Tájriybe orinlari	gúllewdiń baslanıwi	massalıq gúllewi	gúllewdiń tamamlanıwi	Gúllew dáwri (kún)
1	R.canina (2017)	4.05.	18.05.	28.05.	25
2	R.beggeriana Schrenk (2017)	12.05	22.05	02.06	22
3	R.canina(2018)	8.05.	23.05.	27.05.	20
4	R.beggeriana Schrenk (2018)	15.05	26.05	31.05	17

Belgili ósimliklerdiń ósip, rawajlanıwında generativ organlarınń gúliniń áhmiyeti júdá úlken , sebebi gúlден miywe payda boladı.

Shipovnik ósimligi gúllegen dáwirinde júdá shiraylı hám ózine tán xosh iyisli , gózzal kórinis payda etedi. Shipovnik ósimliginiń gúllew dáwirin úyrenip qaraǵanimızda , alınǵan natijeler №5 kesteде берілген. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń Tabiyattanıw fakulteti átirapında ósip

rawajlanip atirgan Roza canina L. ham R. beggeriana Schrenk osimlik turlerinin gullew ozgeshelikleri 2017-2018 jillari uyrenildi. Osimlikтин osip rawajlanıwında generativ organlardan guldın ahmiyeti juda ulken, sebebi miywe payda etedi. R.canina L. ham R. beggeriana Schrenk osimliklerinin generativ organi gulının gullewin uyrenip qaraqanimızda, gullewdın baslanıwi 2017 jılı 4.05./12.05 sánesinde R.canina túri birinshi gullegan bolsa, R. beggeriana Schrenk osimlik túrinde 2018-jılı 8.05./ 15.05 sánesinde gullegenı anıqlandı.

R.canina L. osimliginin 2017-jılı ham 2018-jılǵı gullewinin ozgesheliklerin uyrenip qaraqanimızda gullewinin uzaqlıǵı 25-20 kúndi quradı. Al, shipovniktin R. beggeriana Schrenk osimlik túrinde 2017-jılı ham 2018-jılǵı gullewinin ozgesheliklerin uyrenip qaraqanimızda gullewinin uzaqlıǵı 22-17 kúndi quradı. Demek shipovniktin R.canina túri uzaq gullewi menen biologiyalıq ozgesheliklerge iye boldi.

Solay etip , R.canina L. osimliginin gullew dáwirinin uzaqlıǵı qansha kóp bolsa onın dekorativlik qásiyetida sonsha uzaq saqlanadı. Sonliqtan R.canina L. osimligin dekorativlik osimlikler qatarında kóbirek egip osiriwdi usınıs etemiz.

№6 - súwrette Shipovnik osimliginin R.canina L túrinin gullewinin baslanıwi, №7 súwrette Shipovnik osimliginin R.canina L túrinin massalıq gullewi, №8 súwrette Shipovnik osimliginin R. beggeriana Schrenk túrinin massalıq gullew dáwiri, №9 súwrette Shipovnik osimliginin R. beggeriana Schrenk L túrinin gullew dáwirinin tamamlanıwi berilgen bolsa ,№ 10 súwrette talabalar turar jerinde osip turǵan Shipovnik osimliginin uliwma kórinisi berilgen.

№6 súwret

Shipovnik ósimliginín *R.canina* túrinín gúllewinín baslaniwi

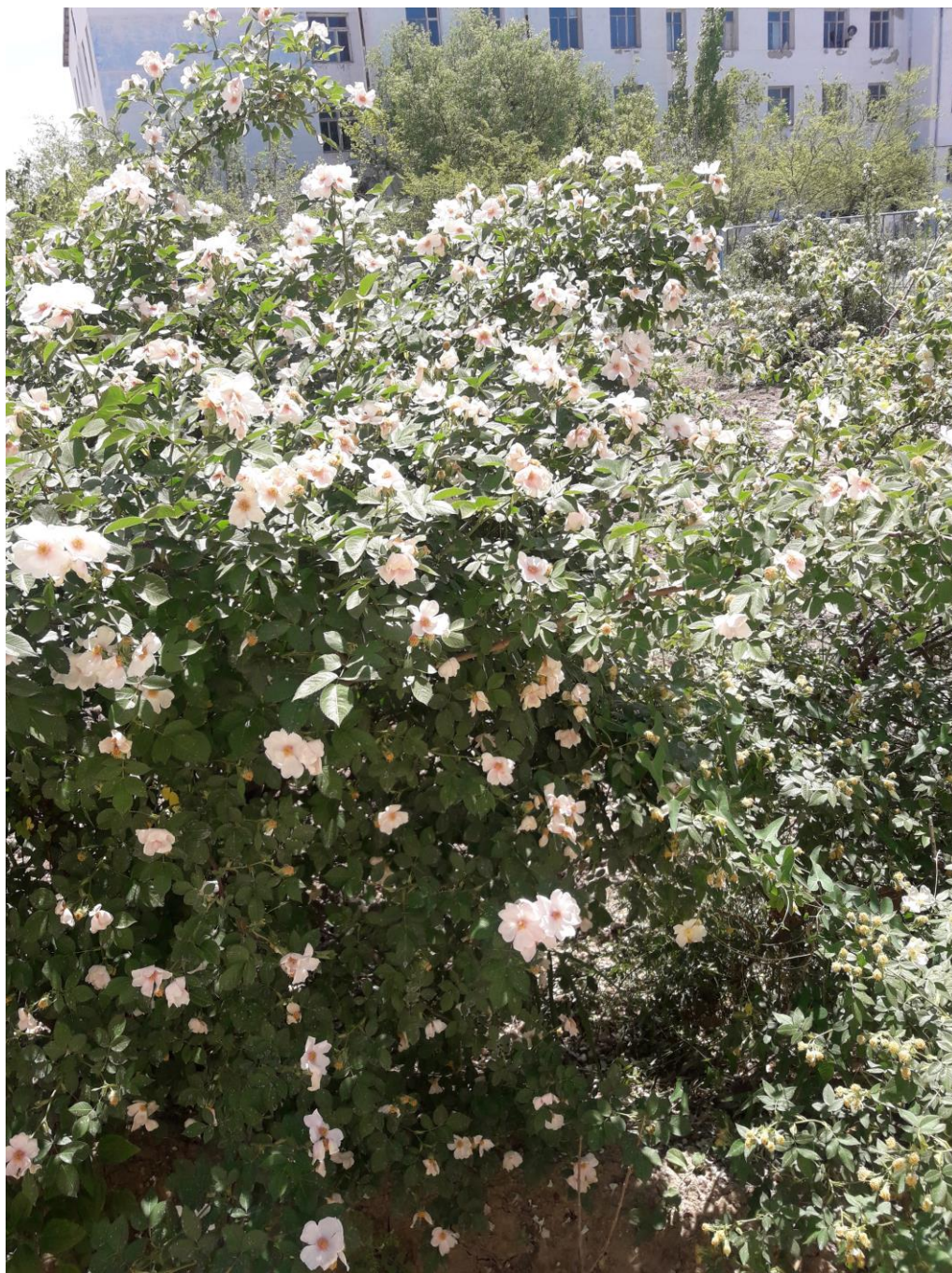
№7 súwret

Shipovnik ósimliginín *R.canina* túrinín massaliq gúllewi

№8 súwret

Shipovnik ósimliginiń R. beggeriana Schrenk túrinin
túrinin massaliq gúllewı

№9 súwret

Shipovnik ósimliginiń R. beggeriana Schrenk L túrinin gúllew
dáwirin tamamlaniwi.

№ 10 súwret

Talabalar turar jerinde ósip turǵan Shipovnik ósimliginiń uliwma kórinisi

3.2. Shipovnik ósimliginin zúraátliligi hám dárilik qásiyetleri

Shipovnik ósimliginin miyweleri toliq pisip jetilmesten qızıl reńge óte baslaǵannan suwıq túsgenshe jiynaladı. Ónim toliq pisgende (sentyabr aylarında) jiynaw usınıs etilmeydi. Sebebi pisip jetilgen miywelerdi qurǵatuw qiyin hám ósimlik ósetuǵın maydanlarda suwıq tusıwı nátiyjesinde ondaǵı askorbin kislotanın keskin kemeyip ketiwi baqlanadı.

Bul miywelerdi jiynawda rezina yamasa rezina brizentli qolǵaplardan paydalaniw múmkin. Ónimdarlı maydanlarda ortasha 1 tonnaǵa shekem shipovnik miywesin jiynaw múmkin. Hár bir is kúnde 20-25 kg shipovnik miywesin jiynaw múmkin.

Ásirese, Shipovnik miyweleri arnawlı qurituwshi úskenelerde 80-90°S de bir neshe saǵat dawamında yamasa gúz ayının issi kúnlerinde, salqında quritiw usınıs etiledi. Miywelerin qurǵatiw waqtında waqti-waqti menen aralastirip turiw talap etiledi. Quyashda qurǵatiw nátiyjesinde ónimnıń sipati buziliwi múmkin.

Shipovnik túrleri kóp tuqım hám miywe beriwi menen birgelikte polokarpik ósimlik esaplanadı. Ádebiyatlarda kórsetiliwinshe hám alıp barılǵan tájiriybeler nátiyjeleri shipovnik tuqımların qiyin óniwshi tuqımlar qatarına kiriwi anıqlaǵan. Haqıyqattan hám tábiyatta bul ósimliktiń jas nálleri kemnen-kem ushirawı gúzetilgen.

Shipovnik ósimliginin tuqımların tayarlawda Ózbekistan sharayatında avgust ayının birinshi yarımında ósimlik miywesi sargısh-qızıl reńge óte baslaǵanda jiynap alinadı. Ósimlik miyweleri tuqıminan ajiratıp, 1 qism tuqımǵa 3 qism topıraq aralastiriladı. Aralaspa 60-70 sm tereńlikdegi uraǵa salınıp usti jawılǵan halda 10-15 künde izǵarlap, ilaji bolsa 1 orayda bir márte tuqımlardı tereńnen alıp jáne aralastirilǵan halda kómiq qoyiladı. Tuqımlar usı usulda stratifikatsiya qilinganda olardıń kógeriwshenligi artadı. Tayarlanǵan tuqımlar gúzde 30-35 sm tereńlikde aydalǵan, tezек hám fosforli tóginler menen támiyinlengen, boronlap tegislengen jerlerge (erte baharde), Qatar aralıǵı 65-70 sm li qatarlarǵa sewiledi

yamasa 55-65 sm qatarlarğa nál aralıǵı 10-15 sm qilip 3-4 den tuqimlar sewiledi 1,0-1,5 sm tereńlikte egip shıǵıladı. Egilgen tuqimlardı ústine 1 sm qalıńlıqta mayda shiritilgen tezек yamasa aǵash qipıǵı hám sebilse izǵarlıqtı saqlap turiwǵa járdem beredi. Usınıń menen birge nállerde suwıq uriuwdan saqlaydı. Báhardıń keliwine qarap, dáslepki naller mart ayınıń birinshi dekadasında ósip shıǵadı. Mart ayında ósimlikdi basqa shóplerden tazalap qatar aralarına islew beriledi. Hár ayda 3-4 marteden suwǵarılıp, kultivatsiya qilinadi. May-iyun hám iyul aylarında gektar esabına 50-60 kg azotlı tóginler menen azıqlantıruw nallerdın jaqsı ósiwine járdem beredi.

Sonday-aq, Shipovnik ósimliginde zamarriqli un pitesi keselligi tez taralıwı múmkinligin esapqa alǵan halda aprel ayınan baslap hár ayda eki márteden altın kukirt sewip turiladi.

Áyirim shipovnik ósimligin joqaridaǵı usılda tayarlanǵan tuqimlardı kesh gúz noyabr-dekabr aylarında yamasa fevral ayında uzınlıǵı 5-8 m, eni 1,0-1,5 m pol qilinip topıraqları jumساتilip, fevral aylarında tuqimlar sewiledi. Tuqimnıń ústine 1,5-2,0 sm qalıńlıqta shiritilgen tógin yamasa aǵash qipıǵı sebiledi. Jawın shashın kem bolǵan waqıtlarda tuqım egilgen maydanlar suwǵarılıp turiladi. Náller ónip shiqqannan keyin hám azotlı tóginler menen azıqlandırıp, tez-tez suwǵarip turiladi. May ayında nállerge altinkukirt untaǵı sewiledi. Jaqsı qaralǵan náller may ayınıń birinshi dekadalarında nállerdın boyı 10-15 sm, paqalda 6-8 japıraqlar payda boladı hám tamirlari 10-12 sm ge jetedi. Usı nállerdın tamirlarin 1,0-2,0 sm kesip, Qatar aralıqları 60-65 sm, nál aralıǵı 10-15 sm qilip suw quyılıp izǵarlatılǵan qariqlarǵa egip shıǵıladı hám tez-tez suwǵarılıp turiladi. Egilgennen soń 10-15 kúnnen keyin náller qatar aralarına islew beriw, azotlı tóginler menen támiyinlew hám waqti-waqti menen altinkukurt preparati menen sebiw jumısları alıp bariladi. Nállerdi iyun hám iyul aylarında jabayı shóplerden tazalap hár 10-12 kúnde suwǵarip turiladi. Kesh gúz aylarına barıp náller tayın boladı.

№11 súwret

Shipovnik ósimliginiń *R.canina* túrinń miywelew dáwiri

№12 súwret

Shipovnik ósimliginiń R. Canina túrinıń massalıq miywelew dáwiri

№13 súwret

Shipovnitíń R. beggeriana Schrenk túrinń miywelewiniń
tamamlaniw dáwiri

Joqarida kórsetilgen №11-súwrette shipovnik ósimliginiń R.canina túrinińmiywelew dáwiri , №12 súwrette shipovnik ósimliginiń R. Canina túriniń massalıq miywelew dáwiri, al, №13 súwrette shipovnikiń R. beggeriana Schrenk túriniń miywelewiniń tamamlaniw dáwirleri berilgen.

Bul túrlerdiń miywelew dáwirlerida gúllew dáwirlerine baylanisli bir-birinen pariqladi. Shipovniktiń R.canina túriniń miywesi R. beggeriana Schrenk túrine qaraǵanda kóp miywe beriwi menen pariql qioladi hám keleshekte R.canina túriniń plantaciylarin payda etiwdi usinis etemiz.

Shipovnik miyweleri toliql pisip jetilmesten qızıl reńge o'te baslag'annan suwıql túsgenshe jiynaladi. O'nim toliql pısgende (sentyabr aylarında) jiynaw usinis etilmeydi. Sebebi pisip jetilgen miywelerdi qurg'atuw qiyin ha'm o'simlik o'setug'in maydanlarda suwıql tusıwi na'tiyjesinde ondag'i askorbin kislotanıń keskin kemeyip ketiwi gúzetiledi.

Miywelerdi jiynawda rezina yamasa rezina brizentli qolg'aplardan paydalaniw múmkin.

O'nimdar maydanlarda ortasha 1 tonnag'a shekem shipovnik miywesin jiynaw múmkin. Ha'r bir is kúniinde 20-25 kg shipovnik miywesin jiynaw múmkin.

Biz úyrengen R.canina hám R. beggeriana Schrenk tu'rinin' miywelewini úyrenip qaraǵanimızda , R.canina túrinde hár bir shaqasında 50-55 ke shekem danadan miywesi bolsa , al R. beggeriana Schrenk tu'rinde hár bir shaqasında miyweler sani 30-35 danadan ibarat ekenligi aniqlansi. Bul kórsetedi shipovniktiń R.canina túri R. beggeriana Schrenk tu'rine qaraǵanda anaǵurlim ónimdarli bolatuǵiniń kóriwge boladi.

Shipovnik miyweleri arnawli qurituwshi úskenelerde 80-90°S de bir neshe sag'at dawamında yamasa gúz ayiniń issi kúnlerinde, salqında quritiw usinis etiledi. Miywelerin qurg'atiw waqtında waqti-waqti menen aralastirip turiw talap etiledi. Quyashda qurg'atiw na'tiyjesinde o'nimniń sipati buziliwi múmkin

Shipovnik ósimliklerinin dárilik qásiyetleri *Rosoideae* kishi tuqımsına adamzatqa paydalı bolğan ósimliklerkiredi. A`yyemgi zamanlardan berli jer sharınıńbarlıq jerlerindeki xalıqlar azıq retinde malina, ejevika, shipovnik miywelerin paydalanadı. Sonday-aq olardıńquramında qant, ha`r qıylı kislotalar, dubil, flavon, pektin zatları bolğanlıqtan meditsinada qollanıladı. Zemlyanika, malinanıńgúli, miywesini ha`m japıraǵı a`yyemnen ayazlawǵa em retinde paydalanıladı. Shipovnik miyweleri vitaminlerge júdábay bolıp, ayırımları apel`sin ha`m limondaǵıdan on ese kóp bolıp, Adam organizmi ushın eńza`rúrli zatları menen ta`miynleydi. Sonday-aq olardı miyweleri ótti shıǵarıw qa`siyetine de iye. Roza gúlleri-roza mayınıńderegi bolıp onı parfyumeriyada, kosmetikada ha`m meditsinada paydalanadı [16,27,32].

Miyweleri meditsinada keselliklerdi emlewde keń qollaniladi.

Ádebiy maǵluwmatlarǵa qaraǵanda ósimlik miywelerinen tayyarlangan preparatlar antiseptik, darmandari, aterosklerozge shıpa tiykar sipatında qollaniladi. Hámde R. canina ilimiy meditsinada óz ornına iye. Miywe quramında 0,2-2,2% C hám K, V-vitaminler toparı, P vitaminleri, 4-12 mg karotin, 8,09-18,50% qand, 1,2-3,64% taza halındaǵı organik (limon hám olma) kislotalar, 0,03-0,04% efir mayı, 2,7% boyaw hám basqa zatlar boladı. Shipovnik miywelerinde C vitamini qara smorodina hám almadan 100 ese kóp. Tuqımında 8,46-9,63% may boladı. Miywesinen tayarlangan preparat bawir keselliklerin (xoletsistit hám gepatit) emlewde qollaniladi. Jalǵan miywe ishindegi miywesheleri siydik aydawshi dári sipatında qollaniladi Dárilik preparat tayarlawda óniminen xolosas ekstrakt-Cholosas tayarlanadı №5 súwret.

May, iyul aylarında gúlleydi. Iyul, oktyabr aylarında miywe túyedi [19].

Tawdıń tómengi hám orta bóliminde. (bodom, dalashay), salma boylarında (marmarak, dólana) menen birgelikte ósedı. Hámde taw, salma boylarında, baǵlarda, ǵoza hám arsha toǵaylarında taralǵan. Jabayı túrlerin keń túrde baǵshılıqta , túrlerin mádeniylestiriw hám suliw túrlerin jaratiwda keń paydalanıladı [16].

№14- súwret.

Shipovnik ósimliginen alıńǵan dárilik preparatlar

Shipovnik ósimligi medisinada qollaniliwin úyrenip qaraǵanimızda:

1. júrek qan-tamir sistemasi keselliklerinde yaǵniy júrektiń tamirlari quwatsizlanganda hám júrektiń qizmetin jaqsilawda qollaniladi, ol ushın qurǵatilǵan shipovnik, qızıl ryabina, dolana, kishmish miyweleri teń muǵdarda aralastirilip, aralaspanıń 1 stakanına 1 litr qaynaǵan suw quyiladi. Termosta túni menen tindiriladi. erteńine shay ornına kún dawamında ishiledi. Bul demlemeni barliq waqıtta iship júriwge boladi.

2. Búyrek hám sidik jollari keselliklerinde 15 gr shipovnik miywesi 500 ml suwǵa salinip, qaynap shiqqansha otqa qoyiladi hám 10 minut dawamında qaynatiladi. Qaynatpa suwutilip siylede súzilip hám 15 gr pal qosip kúnine 3 máxal 50 ml den awqattan aldın ishiledi.

3. Dem alıw jollari keselliklerinde 4 bólim gúl xayrı, boyan tamiri, 2 bólim shipovnik hám arpabodiyán miyweleri aralastiriladi. Bul aralaspanıń 1 asqasıǵına 2 stakan qaynatılǵan suwda demlenedi, 30 minut dawamında tindiriladi, keyin siyleden súzip alinadi. Demleme hár 3 saatda 1¼ stakannan ishiledi.

4. Bawir hám ót jollari keselliklerinde shipovnik gúllerinen jiynalǵan pal ót aydawshi esaplanadı. Bawir serrozında 40 gr shipovnik miyweleri hám biydayıq tamiri hám 20 qishitqi japiraqlari aralastiriladi. 1 stakan qaynatılǵan suwǵa 1 as qasiq aralaspa salinadi, 2 saat dawamında tindiriladi hám siyleden súzip alinadi. Demleme kúnine 2-3 ret ishiledi.

5. Asqazan-ishek keselliklerinde shipovnik japiraqlarin qaynatip ishiw asqazan ushın júdá paydali.

6. Imminiteti kóteriw ushın pal 10 minut dawamında áste qaynatilip (kóbigi alinadi), soń siylede súziledi, maydalap tuwralǵan shipovnik gúlleri pal ústine salinip, qaynaǵansha otta uslap turiladi. Ápiwayi pal dámin beriwshi bul suyuqliq qálegen waqıtta ishiwge boladi [8].

Juwmaqlaw

Ózbekistan Respublikasi Ministrker Keńesiniń 2018-jıl 27- yanvardagi «Ózbekistan Respublikasi boyan hám basqa dárilik ósimliklerdi jetistiriw hámde sanaat usılında qayta islewdi jánede rawajlandiriw is-ilajlari » tuwralı 63-sanlı qararında aytip ótilgenindey shipovnik ósimliginiń plantacıyların jaratiw kerek

Rozaceae (a`tir gúlliler) tuqımlası óz ishine kóp sandağı ha`r qıylı gúllewshi ósimliklerdi aladı . İnsanlar ta`repińen paydalanılatuǵın ma`deniy roza gúllilerde keńtarqalǵan. Rozaceae ta`biyǵıy tuqımlas bolıwına qaramastan júdáha`r qıylı dúzilistegi gúllerge, quramalı gúllerge, miywelerge ha`m ha`r qıylı tirishilik formalarına: ma`ńgi jasıl tereklerden, kópshiligi kóp jıllılıq shóp tárizli ósimliklerde óz ishine aladı.

Roza tuwıstıńxarakterli ózgesheligi onıń ginetseyinińha`m gul jataǵınıń dúzilisi bolıp esaplanadı. Gúljataǵı konus tárizli bolıp kóp sandağı apokarp ginetseyalar jaylasadı. Sonday-aq batıńqı sinkarplı ginetseyalar jaylasadı. Bul 2 formalar arasında kópsandağı aralıq formaları bar. Bul tukımlas wa`killiklerinińbarlıǵı gul jataqları ósip úlkeyiwge baǵdarlanǵan . Roza gúlliler gipantiyası ushın azlı kemli kózge túsiw ózgesheligine iye. Kópshilik jaǵdayda shireli, ashıq reńge boyaladı. Kópshilik shóp tárizli formalarında gúl astında ekinshi gúl keseshe rawajlanadı. Roza gúlliler gúlleri barlıq waqıtta aktinomorf (tuwrı) tsiklǵı eki qatar bes aǵzalı gúl qasına iye. Kóp sandağı atalıq shańgalaqları (androtsey) atalıqları bolıp dóńgeleklesip jaylasadı. Eńaz sanı beske teń. Roza gúllilerdińkópshiligi derlik dekorativ ósimligi esaplanadı.

1. *Rosoideae* kishi tuqımlası óz ishine 50 tuwıs 170 túrdi qamtıytuǵın eńúlken Átirgúllilerbolıp esaplanadı. Bul kishi tuqımlas wa`killerinińkópshiligi puta, yarım puta, shópler esaplanadı, al terekler júdáaz ushırasadı.

2. Házirgi waqıtta Shipovniktińdúnıya júzi boyınsha 120 turi, ĞMA territoriyasında bolsa 60 túri , Ózbekistanda 13 túri, Qarakalpaqstanda 6 túri ósedı:

R. multiflora, R. chinensis, R. canina, R. majalis, R. alba ha'm R. damascena.

3. Shipovnik túrleri kóp tuqim hám miywe beriwi menen birgelikte polokarpik ósimlik esaplanadı. Ádebiyatlarda kórsetiliwinshe hám alip barılǵan tájiriybeler nátiyjeleri shipovnik tuqimların qiyin óniwshi tuqimlar qatarına kiriwi anıqlaǵan.

4. Shipovnik ósimliginiń túrlerin vegetativ kóbeytiw tuqiminan kóbeytiwge qaraǵanda bir qansha qolaylı bolıp, sebebi olardan erte ónim alıwǵa boladı. Olardı bul usıl menen kóbeytiwde 30-35 sm uzınlıqta ósimlik paqallarınan qálemsheler tayarlanadı. Olardı úsh táreplerin joqarıǵa qaratıp baw-baw qilinip jerge kómip qoyıladı. Mart ayınıń baslarında qálemshelereın qatar aralıǵı 70-75 sm, nal aralıǵı 30-35 sm qılıp alıńǵan qálemsheler egip shıǵıladı. Bul qálemshelerdi 10-15 sm bólimi topıraqtan shıǵıp turiwi kerek. Ósimlikti eki jıl dawamında jaqsı qarap ósiriledi. Úshinshi jılǵa barǵanda mart ayınıń birinshi on kúnliginde plantatsiyalar payda etiw ushın tayarlanǵan jerge qatar aralıǵı 5-6 m, nal aralıǵı 2,0-3,0 m aralıqta egip shıǵıladı. Ósimlikti egiwde nal hám qatar aralıǵına islew beriwi hám onıń ónimin terip alıw esabına itibar beriliwi kerek.

5. Shipovnik ósimliginiń miyweleri tolıq pisip jetilmesten qızıl reńge óte baslaǵannan suwıq túsgenshe jiynaladı.

6. R. canina L. hám R. beggeriana Schrenk ósimlikleriniń generativ organi gúliniń gúllewin úyrenip qaraǵanimızda, gúllewdiń baslanıwi 2017 jılı 4.05./12.05 sánesinde R. canina túri birinshi gúllegan bolsa, R. beggeriana Schrenk ósimlik túrinde 2018-jılı 8.05./ 15.05 sánesinde gúllegenini anıqlandı.

R. canina L. ósimliginiń 2017-jılı hám 2018-jılǵı gúllewiniń ózgesheliklerin

úyrenip qaraǵanimızda gúllewiniń uzaqlıǵı 25-20 kúndi quradı. Al, shipovniktiń R. beggeriana Schrenk ósimlik túrinde 2017-jılı hám 2018-jılǵı gúllewiniń ózgesheliklerin úyrenip qaraǵanimızda gúllewiniń uzaqlıǵı 22-17 kúndi quradı. Demek shipovniktiń R. canina túri uzaq gúllewi menen biologiyalıq ózgesheliklerge iye boldı.

Solay etip , R.canina L. ósimliginiń gúllew dáwiriniń uzaqlıǵı qansha kóp bolsa onıń dekorativlik qásiyetida sonsha uzaq saqlanadi. Sonliqtan R.canina L. ósimligin dekorativlik ósimlikler qatarında kóbirek egip ósiriwdi usınıs etemiz.

7. 2016-2017- jıllari Qaraqalpaǵıstan Respublikasındaǵı toǵay xojalıqlarında boyan, qashqarbeda, shipovnik hám ádiraspan ósimlikler plantatsiyaların shólkemlestiriw hám shiyki zatın jetistiriw kólemi belgilep berilgen.

Solay etip shipovnik miyweleri tabiiy vitaminler konsentrati deb ataladi.

USINIS

Ózbekistan Respublikasi Ministrker Keńesiniń 2018-jıl 27- yanvardagi
« Ózbekistan Respublikasi boyan hám basqa dárilik ósimliklerdi jetistiriw hámde
sanaat usılında qayta islewdi jánede rawajlandiriw is-ilajlari » tuwralı 63-sanlı
qararin ámelge asiriw ushin

1. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń topiraq iqlim sháriyati dárilik ósimliklerden shipovnik ósimligin ósiriw múmkinshiligine iye;
2. Shipovnik ósimliginiń túrlerin vegetativ kóbeytiw tuqiminan kóbeytiwge qaraǵanda bir qansha qolaylı bolıp, sebebi olardan erte ónim alıwǵa boladı.
3. Shipovnik ósimligin R.canina túri biziń sháriyatimizda plantaciya jaratiw imkaniyatına iye.

Paydalani`lgan a`debiyatlar dizimi

I. Normativlik- huquqiy hújjetler

1. Ózbekistan Respublikası Konstitutsiyası –T “Ózbekistan” 2015-yil
2. Ózbekistan Respublikasi Ministrker Keńesiniń 2018-jıl 27- yanvardagi « Ózbekistan Respublikasi boyan hám basqa dárilik ósimliklerdi jetistiriw hámde sanaat usılında qayta islewdi jánede rawajlandiriw is-ilajlari » tuwralı 63- sanlı qararı qabul etilgen.
3. Ózbekistan Respublikası Prezidenti Sh Mirziyoyev 2016 yil 30- dekabr kuni mamalakatimizning yetakchi ilm-fan namayondalari bilan ucshuvi va ilm fanni yanada rivojlantirish haqqida farmoni.
4. Ózbekistan Respublikasiniń <<Magistratura haqqındaǵı nızamı>> T .2015
5. Ózbekistan Respublikası Prezidenti SH. M. Mirziyoyevtiń Oliy májliske Múraajati. 2018 jıl 23- dekabr. “Erkin Qaraqalpaqstan gazetasi”.

II. Qosımsha ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh. M “Erkin va farovon demokratik Ózbekistan davlatini birgalikda barpo etamiz” . Toshkent <<Ózbekiston>> NMIU . 2017. 29-b
2. Mirziyoyev Sh. M “ Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taminlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi ” <<Ózbekiston>> NMIU . 2017. 47-b
3. Mirziyoyev Sh. M “ Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz” <<Ózbekiston>> NMIU . 2017. 485-b
4. Ózbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi Ózbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boyicha harakatlar strategiyasi toǵrisidagi PF – 4947- sonlı farmoni Óz R Qonun hujjatlar toplami. 2017y 6-son 70- modda
5. Ózbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20-apreldagi << Oliy talim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toǵrisida >> gi №2909 –sonlı qarori.

III. Ilimiy- teorialıq hám metodikalıq ádebiyatlar

1. Bazarbaeva R., Xalmuratov P .Shipovniktiń biomorfoloǵiyalıq ózgeshelikleri. “ Ekologiyalıq teń salmaqlılıqtı saqlaw, shıǵıdisız texnologiya islep shigiw, turaqlı rawajlanıwda tálim-tárbiya mashqalaları hám keleshegi ” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferensiya materiýalları. Nókis “ Qaraqalpaqstan” 2013.
2. Бейдеман И. Н. Изучение фенологии растений. –М.: Л., Полевая геоботаника, 1960. том 2 - С.333-336.
3. Bildanova K.D. Dekorativnie kustarniki . Tashkent “ Sharq” 2006.s.64-68
4. Dáwletmuratov S.D., Óteniyazov Q.Ó, Xalmutatov P.X Xalıq medisinasında qollanılatuǵın Qaraqalpaqstannıń mádeniy hám jabayı ósimlikleri. Nókis “ Bilim” 1992
5. Gladkova V.N. Poryadok Rozovıe - Rosales //Jizn rasteniy, T. 5 (2). - Moskva: Prosveshenie, 1982. S.177-187.
6. Jóraev A. “Xalq tabobati” Toshkent “Sharq” 222-224 bet nashriyot matbaa aksiyadorlik kompaniyası bosh tahririyatı 2008 yıl.
7. Lotova L.I. Anatomiya korı rozotsvetnix (Rosaceae): raznoobrazie, evolyutsiya, taksonomicheskoe znachenie / L.I.Lotova, A.K.Timonin.- M., 2005.- 264 s.
8. Lotova L.I., Timonin A.K. Anatomiya pervichnoy i vtorichnoy korı Rosaceae. 6. Rubeae i Adenostomae (Rosoideae). //Bot. Journ., 2000. T. 85. № 11. S. 21 - 29.
9. Zunnunova D. Namatak 100 dardga dabo.. Toshkent “ Davr press” 2010.- 56 b.
10. Nabiev M., Shalnev V., Ibrohimov A. “Shifobaxsh ne’matlar” 52-bet 1989 y.
11. Korovin Ye.P. "Rastitelnost Sredney Azii i Yujnogo Kazaxstana" T 2 . Tashkent, 1962 g.

12. Praton Ó., Jumaev Q. Yuksak ósimliklar sistematikasi. (Óquv qóllanma). T., "ÓAJBNT" Markazi, 2003, 107-bet
13. Turova A. D. Lekarstvennie rasteniya SSSR i ix primeneniye. Izd. 2-e. M., «Meditsina», 1974 g.
14. Rusanov N.F. Nekotórie osobennosti Sredneaziatskix rechnıx dolin i ix rastitelnost / N.F.Rusanov // Byul. AP UzSSR.- 1947.- 21.
15. Rusanov N. F. Sredneaziatskie vidı Rozı (otdalennaya gıbrıdizatsiya, evolyutsiya, kariologiya, vitaminnost): avtoref. dis. na soisk. Uchen, step, d-ra biol. nauk / N.F.Rusanov.- Tashkent, 1993.-44 s.
16. Rusanov N.F. Gıbrıdizatsiya sredneaziatskix vidov rozı v prirode i v eksperimente / N.F.Rusanov // Vsesoyuz. konf. po teoret. osnovam introduksii rasteniy: tez. dokl. - M., 1983. - S 191.
17. Rusanov N.F. Mejvidovıe gıbrıdı Rosa Beggeriana Schrenk / N.F.Rusanov // Introduksiya i akklimatizatsiya rasteniy.- Tashkent: Fan, 1987.- Vip.21.-S.21-24.
18. Rusanov N.F. O gıbrıdizatsionnıx protsessax v Sredneaziatskix shıpovnikax / N.F.Rusanov // Introduksiya i akklimatizatsiya rasteniy. -Tashkent: Fan, 1986. .- Vip. 20 - 55-65.
19. Rusanov N.F. O gıbrıdizatsionnıx protsessax u sredneaziatskix shıpovnikov / N.F.Rusanov // Introduksiya i akklimatizatsiya rasteniy: sb.- Tashkent: Fan, 1986.- Vip.20.- 11-15.
20. Rusanov N.F. Perspektivı seleksii vitaminonosnıx sortov shıpovnika / N.F.Rusanov // Sostoyanie i perspektivı razvitiya lekarstv, rastenievodstva v Uzbekistane: materialı I respublikan. seminara.-Tashkent, FAN, 1986.- 18 - 20.
21. Sumnevich G.P. Novıe rozı iz Sredney Azii / G.P.Sumnevich // Sist. zametki po materialam gerbariya im. P.N. Krılova pri Tomskom gos. un-te. - 1945.-№ I. - 1-4.
22. Sumnevich G.P. Rozı - lianı orexovıx lesov Fergana / G.P.Sumnevich // Byul. MOIP. - M., - 1947. - Vip.Z. - 65-74.

23. Sumnevich G.P. Shipovniki Uzbekistana bogatıe vitaminami / G.P.Sumnevich. - Tashkent; Samarkand, 1947. - 41 s.
24. Sirojiddinov B.A., Dariev A.S. “Anatomicheskoe stroenie epidermi nekorıx vidov Rosa Ferganskoy dolini”. «Sovremennıe problemı stukturnoy botaniki». Toshkent 2010 g. 123 s
25. Sahobiddinov S. S. Ósimliklar sistematikasi, t. II. T., 1966.
26. Fyodorov A.A., Kirpichnikov M.E., Artyushenko Z.T. Atlas po opisatelnoy morfologii vısshix rasteniy. List. -M.-L.: izd. AN SSSR. 1956. 303s.
27. Hojimatov Q. H. Ózbekistonning vitaminli ósimliklari. UzSSR «FAN» nashriyoti, T., 1973.
28. Xalmatov, X. X. Dikorastushie rasteniya Uzbekistana / X.X.Xalmatov. Tashkent, 1964. - 85 s.
29. Xoliqov S., Pratov Ó. Ósimliklar aniqlagichi. «Ókituvchi» nashriyoti. T., 1970.
30. Xrjanovskiy V. G. Rozi. M., «Sovetskaya nauka», 1958.
31. Xrjanovskiy V.G. Kurs obshey botaniki. -M.: Vısshaya shkola, 1982.- S. 303.
32. Xolmatov X.X., Axmedov Ó.A. “Formakognoziya”. Darslik. T. “Ibn Sino”. 1995 y
33. Yuzepchuk S.V. K flore shipovnikov Sredney Azii / S V . Yuzepchuk // Ref. rabot uchrejdeniy za 1941-1943gg. / Otd. biol. nauk AN SSSR. - M.; L.: Izd. AN SSSR, 1945.
34. Yuzepchuk S. V. Podsem. Rosoideae. - B kn.: Flora SSSR. T. 10, M.-L., Izd-vo AN SSSR, 1941.
35. Haydarov Q.H., Hojimatov Q.H. Ózbekiston ósimliklari «Óqituvchi» Tashkent - J976 y.
36. Ye. Regel. Tentamen Rosarum Monographiae, Tp.Spb. Bot. Sada, t. V, vip. II, 1877.
37. Russk. Bot. jurn. vip. 3, 1910.
38. Tr. Bot. Sada Yurev. univ.t. XIII, 1912.

39. Vestn. Tifl. Bot. Sada vıp. 30, 1913
40. Vulletin de la Societe Botanique de Belgique
41. Revision des Roses d'Asie. Bull. du Jardin Bot. De l'Etat Bruxelles, vol. IX, 1933; XIII, 1935; XIV, 1935-1937

Ilimiy jurnal hám konferenciyalarda shıǵarılǵan maqalalar

1. Өзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги
Өжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
«Тәбийий пәнлерди оқытыў ҳәм изертлеў мәселелери» атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары
2. НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ КАБИНЕТЕ МИНИСТРОВ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН Академия наук Республики
Узбекистан Каракалпакское отделение Каракалпакский научно-исследовательский Институт Естественных наук
VI Международная научно-практическая конференция <<Проблемы рационального использования и охрана биологических ресурсов южного приаралья >> г .Нукус , 15-16 июля 2016г. Сборник материалов . часть 1.
3. МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН Каракалпакский государственный Университетимени Бердаха факультет Естествознания
«РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЯ» МАТЕРИАЛЫ У РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО -ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
Посвященной ко дню
«Всемирной охраны окружающей среды»

Internet saytları

- * stranaroz.ru**
- * websadovod.ru**
- * flower.onego.ru**

ROZA CANINA L. O'SIMLIGININ' GU'LLEWININ' O'ZGESHELIKLERI

Jangabaeva A.S., Qalilaeva B. R S a i t o v a A.K.

Berdaq atindag 'i Qaraqalpaq ma 'mleketlik universiteti

Roza canina L. yamasa qa'dimgi roza dep atalatug'in o'simlik bolip jer sharinin' diyerli barliq jerinde, No'kis qalasi sha'riyatindada ken' tarqalg'an. Ol jer tan'lamaydi, onin' 100 den aslam tu'ri bolip, ko'pshiligi dekorativ o'simlik sipatinda ko'klemzarlastiriw ma'qsetinde egiledi. Roza canina L. o'simligi paqallari duga ta'rizli, bu'gilgen, bekkem iymek tikenler menen qaplang'an, biyikligi 3m shekem o'setug'in puta. Tikenleri japıraq sabaqshalarindada boladi. Gu'lleri-qizg'ish aqshil ren'de bolip, birewden yamasa 3-5 danasi, al geyde (7-9) onnan da ko'biregi gu'layaqshag'a toplang'an, miyweleri qizil, qizg'ilt sari ren'de do'n'gelek yamasa ma'yek ta'rizli uzinsha formada boladi. Qizg'ilt sari miyweleri ishinde bir neshe dana tuqimi toplang'an. 1000 dana tuqim salmag'i 18 gramm. 2011- 2012 jilg'i aling'an magliwmatlarg'a qarag'anda No'kis botanika bag'I gu'llewdin' dawamlilig'i 13-18 ku'n aralig'inda bolsa, 2013-jili 9 - 18 ku'n dawam etilgen. Berdaq atindag'i Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' Ta'biyattaniw fakulteti ha'm va 2- talabalar jataqxanasi a'tirapinda o'sip rawajlanip atirg'an Roza canina L. o'simliginin' gu'llew o'zgeshelikleri 2015-2016 jillari u 'yenildi. O'simliktin' o'sip rawajlaniwinda generativ organlardan gu'ldin' a'hmiyeti ju 'da' u 'lken. sebebi miywe payda etedi.

R.canina L. o 'simliginin' generativ organi gu'linin' gu'llewin u 'yrenip qarag'animizda, gu'llewdin' baslaniwi 2015-16 jili 4.05./25.04 sa'nesinde fakultet a'tirapindag'i o'simlikler birinshi gu'llegan bolsa, 2- talabalar u 'yi a'tirapindag'i o'simlikler 2015-16-jili 8.05./ 2.05 sa'nesinde gu'llegeni aniqlandi. R.canina L. o'simliginin' massaliq

gu'llewi 2015-16 jili 18.05./ 8.05 sa'nesinde fakultet a'tirapindag'i o'simliklerde baqlang'an bolsa, al 2-talabalar u 'yi a'tirapindag'i o'simlikler 2015-16-jili 23.05./ 11.05 sa'nesinde massaliq gu'llewi aniqlandi. Gu'llewdin' tamamlaniwi R.canina L. o'simliginde 2015-16 jili 23.05./ 12.05 sa'nesinde fakultet a'tirapindag'i o'simliklerde aniqlang'an bolsa, al 2-talabalar u 'yi a'tirapindag'i o'simlikler 2015-16-jili 21.05./ 16.05 sa'nesinde gu'llewi tamamlandi. R.canina L. o'simliginin' 2015-jili ha'm 2016-jilg'i gu'llewinin' o'zgesheliklerin u 'yrenip qarag'animizda fakultet a'tirapindag'i o'simliklerde gu'llewdin' dawamlilig'i 2015- jili 19 ku'n dawam etken bolsa, 2016-jili bul ko'rsetkish 18 ku'ndi o'z ishine algan. Al, 2-talabalar u 'yi a'tirapindag'i o'simlikler arasindag'i ayirmashiliq 14 ku'n bolg'anlig'i aniqlandi.

Ta'biyattaniw fakulteti a'tirapindag'i R.canina L. o'simligine quyash nuri tile tu'sedi, sonliqtan gu'llew da'wiri salistirmali tu'rde uzaq dawam etken bolsa, 2-talabalar u 'yi a'tirapindag'i o'simliklerge imarattin' sayasi tu'sip turadi, bu'l o'z gezeginde shaqalarinin' az boliwinada alip keledi degen pikirdemiz. Bul alinga'n mag'liwmatlar a'debiy dereklerdeg'i mag'liwmatlarg'a sa'ykes keledi. Solay etip, R.canina L. o'simliginin' gu'llew da'wirinin' uzaqlig'i qansha ko'p bolsa onin' dekorativlik qa'siyetida sonsha uzaq saqlanadi. Sonliqtan R.canina L. o'simligin dekorativlik o'simlikler qatarinda ko'birek egip o'siriwdi usinis etemiz.

NÓKIS JAǴDAYINDA ROZA CANINA L. ÓSIMLIGINÍN GÚLLEW HÁM MIYWELEW ÓZGESHELIKLERI

Saitova A.K., docent, Kalilaeva B.R., magistrant, Rajabova N., student

Berdaq atindagi QMU Nókis qalasi sharayatinda hazirgi waqitta Roza canina L. Ósimligin dekorativ ósimlik sipatinda ósiriw urdiske aylangan hám sanat plantaciylarinda kóplep egilmekte. Onín boyi 3-4 metrge jetetugin paqali kóp

shaqalangan puta deneli ósimlik. Eski paqallariniń qabigi toygin kúl reńli bolsa, jas shaqalariniki jasil reńli boladi. Tikenleri iri bolip keledi. Japiraqlari quramali taq par siyaqli, 5-9 japiraqshali. Gúlleri iri, diametri 8-9 sm, tiykarinan ashiq qizil reńli bolsa, miyweleri qizil, qizg'ilt sari reńde dón'gelek yamasa mayek tarizli uzinsha formada boladi [2]. Berdaq atindag'i Qaraqalpaq mamleketlik universitetiniń Tábiyattaniw fakulteti atirapinda ósip rawajlanip atirg'an Roza canina L. ósimliginiń gúllew hám miywelewózgeshelikleri 2017-jili úyrenildi. R.canina L. ósimliginiń generativ organi gúliniń gúllewini úyrenip qarag'animizda, gúllewdiń baslaniwi bul jili 5.05 sánesinde birinshi gúllegan bolsa, 2-talabalar úyi átirapindag'i ósimlikler 10.05 sánesinde gúllegenini anıqlandı. R.canina L. ósimliginiń massaliq gúllewini 12.05-20.05 sánesinde fakultet átirapindag'i ósimliklerde baqlang'an bolsa, al 2-talabalar úyi átirapindag'i ósimlikler 17.05 - 24.05 sánesinde massaliq gúllewini anıqlandı. Gúllewdiń tamamlaniwi R.canina L. ósimliginde 27.05 sánesinde fakultet átirapindag'i ósimliklerde anıqlang'an bolsa, al 2-talabalar úyi átirapindag'i ósimlikler 30.05 sánesinde gúllewini tamamladı. R.canina L. ósimliginiń gúllewiniń ózgesheliklerin úyrenip qarag'animizda fakultet átirapindag'i ósimliklerde gúllewdiń dawamlilig'i usijili 22 kún dawam etken bolsa, al 2-talabalar úyi átirapindag'i ósimlikler arasindag'i ayirmashiliq sezilerli dárejede bolg'anlig'i anıqlandı. Solay etip, R.canina L. ósimliginiń gúllew dáwiriniń uzaqlig'i qansha kóp bolsa onıń dekorativlik qásiyetide sonsha uzaq saqlanadi. Sonliqtan R.canina L. ósimliginde dekorativlik ósimlikler qatarindakı birek egip ósiriw usinis etiledi. Tábiyattaniw fakulteti átirapindag'i R.canina L. ósimliginiń miywesiniń salmag'i 19-20 gramm bolsa, 2-talabalar úyi átirapindag'i ósimliklerde bul kórsetkish 17-18 gramm boldi. R.canina L. ósimliginin' miyweleri xaliq medicinasında qádim zamanlardan beri qollanilip kelinbekte. Onıń miywelerinen tayarlang'an demleme ókpe tuberkulezi, bawir, ót qaltasiniń, ishek, búyrek, quwıq keselliklerin emlewde paydalaniladi. Sonday-aq, R.canina L. ósimliginiń miywesinen tayarlang'an demleme qan toqtatıwshi, temperaturani túsiriwshi sipatında da qollaniladi. R.canina L. Ósimliginiń tek g'anagúl hám miyweleri g'anashipaliq qásiyetke iye bolip qalmastan, al onıń japiraqlarınan

tayarlantgan anqaynatpa asqazan keselliklerinde de paydalaniwǵa boladi. Bul ósimlik sonshelli paydali, shıpalıhám zárúr sebebi, onıń bir ózi barlıqdárixana ornın iyelewi múmkin[1]. Sonlıqtan, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń házirgi jag’dayında bul R.canina L. ósimligin ósirip kóbeytiw zárúr.

NA’MATAK – CHIROILI VA SHIFOBAXSH O’SIMLIK

Jangabaeva A.S., Qalilaeva B.R., Saitova A.K.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus shahri

Na’matak yoki yow oyi atirgúl deb nomlanadigan buta o’simlik yer yuzining deyarli hamma yerida, shu jumladan, O’zbekistonda ha’m keng tarqalgan. Na’matak joy tanlamaydi, ko’pincha da’ryo yoqalarida, yaylovlarda, o’rmon chetlarida butazorlar hosil qilib o’sadi. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 21-yanvardagi “2015-2017 yillarda o’rmon xo’jaliklari tizimini rivojlantirish, dorivor va ozuqabop o’simliklar xomashyosini yetishtirish, tayyorlash va qayta ishlashni yanada kengaytirish choratadbirlari to’g’risidagi EDO-Q3-16-4 (5)- sonli yig’ilish bayoni ijrosini ta’minlash haqida” qaror qabul qilingan. Bu qaror asosida 2015-2017- yillari Qoraqalpog’iston Respublikasidagi o’rmon xo’jaliklarida shirinmiya, qashqarbeda, na’matak va isiriq osimliklar plantatsiyalarini tashkil etish va xomashyosini yetishtirish ha’jmlari belgilab berilgan. Na’matak mevalari tabiiy vitaminlar konsentrati deb ataladi. Uning 100 dan ortiq turi mavzud, gúllari oq, pushti yoki qizil rangda boladi. O’zbekistonda na’matakning itburun (Roza canina L.), Fedchenko na’matagi (Roza Fedtchenkoana Rgl.), Begger na’matagi {Roza Beggeriana Schrenk.), roza korichnaya (Roza cinnamomea L.) kabi turlari o’sadi. Roza Fedtchenkoana Rgl. na’matagining bo’yi 3-6m bo’lib, tik o’suvchi, bir qancha poyalardan iborat, shoxlari tarvaqaylagan o’simlik. Mevasi yirik

bo'iib, uzunligi 5 sm ga etadi, shakii tuxumsimon yoki cho'ziq tuxumsimon, bezli dag'al tuklar bilan qoplangan. Roza Beggeriana Schrenk. na'matagi mevasining domaloq ha'mda juda maydaligi bilan farqlanadi. Roza cinnamomea L. na'matigining boyi 20 sm dan 2 m gacha bo'lichi mu'mkin. O'simlikning ingichka xibichsimon novdalari qizil-gishtomon, yaltiroq rangda bo'ladi. Mevalari sharsimon, tuqumsimon yoki kungurali boladi. Na'matak o'simligining turlari gu'llagan davrida ju 'da chiroyli ko'rinishni hosil qiladi va gullash davrining uzoq davom etishi bilan farq qiladi.

Roza canina L. turining bo'yi 3 m atrofida bo'lib, boshqa na'matak turlaridan gu'ikosachasining patsimon qirqilganligi, gullab bo'lgandan so'ng kosacha barglarining pastka qarab uynalishi ha'mda meva pishishi oldidan oiam ing tushib ketishi, etilib pishgan

mevasinig yuqori qismida teshikchalar bo'lmasligi bilan ajralib turadi va na'matak turlari orasida keng tarqalgan tur. R.canina L. buta o'simligi, 3 metr balandlikkacha o'sadi. Guli oq yoki pushti, diametri 4-5 sm. Tikanlari (eski navdalarida) zich, qattiq, uchi bir oz pastka egilgan, tubi uchburchak bo'lib yug'onlashgan. Barglari 5-7 yaproqli, yaproqlari oddiy yoki 2 karra o'tkir tishli, tuksiz, uzunligi 15-50 mm. kosachabarglari uchburchaksimon, sirtidagiiari qisman patsimon, uzunligi 2-3 sm, qaling tuklar bilan qoplangan,

I mevaning toliq pishish davrigacha tukilib ketadi. Mevasi 2-3 sm, qizil, etli, tuqumsimon, yaltiroq. Mayiyul oylarida gullab, iyul - oktyabrda meva beradi. Yangi uzulgan na'matak mevalari va gu'llaridan qiyom, murabbo, bolalar uchun kisellar tayyorlash

mu'mkin. Shunindek, kosmetikada, ichimliklami hushboylashtirishda ham na'matak mevalaridan unumli foydalaniladi. Na'matak mevalari tabiiy vitaminlar konsentrati deb ha'm ataladi. Mevalari C vitamin miqdoriga ko'ra o'simlik du'nyasida birinchi o'rinda turadi (6 % gacha). Bundan tashqari, mevasida qandlar. karotin, limón

kislota, pektin va oshlovchi moddalar mavjud. Na'matak mevalarida C vitamini qora smorodina va olmanikidan 100 marta ko'p. Urug'larida yog', ildiz va barglari tarkibida teri oshlovchi moddalar ha'm topiladi. Na'matak yurak-qon tomiri tizimi, buyrak va peshob chiqarish yo'li, nafas olish a'zolari, jigar va safro chiqish yo'llari, oshqozon-ichak yo'li va boshqa kasalliklarda 100 dardga davo shifobaxsh o'simlikdir.